

Jakob Fortunat Stagl

Universidad de Chile, Chile

Uniwersytet Warszawski, Polska

e-mail: jstagl@derecho.uchile.cl, j.stagl@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0001-7786-6150

**ZMYŚLONE A RZECZYWISTE KODYFIKACJE.
O KONKURENCJI KOMENTARZA I PODRĘCZNIKA
W CYWILISTYCE LATYNOAMERYKAŃSKIEJ**

**CONCEIVED AND REAL CODIFICATIONS: ON THE
COMPETITION OF COMMENTARY AND TEXTBOOK IN LATIN
AMERICAN CIVILIZATION**

Abstract

With the “glosa” on the Siete Partidas (13th century) by G. López (16th century), Latin America possesses an excellent example of a commentary on a civil law code, actually one of the greatest of the civil law tradition. Yet, the Latin American countries did not develop, as a rule, a proper culture of commentaries, albeit they gave themselves civil codes around the middle of the 19th century. The most important of these codifications, the Chilean civil code by Andrés Bello, is even a conscious continuation of the tradition enshrined in the Siete Partidas. In most countries, authors prefer instead to write textbooks. This choice seems to be explained by the fact that this literary form gives them more freedom to distance themselves from their civil codes, which are considered rather historical monuments than living legal texts. Commentaries appear only where the civil lawyers deal with a modern codification which is the case in Argentina and Brazil.

KEYWORDS

codifications, commentaries, textbooks, Civil Law, Latin America, Siete Partidas, Gregorio López, Andrés Bello

SŁOWA KLUCZOWE

kodyfikacje, komentarze, podręczniki, prawo cywilne, Ameryka Łacińska, Siete Partidas, Gregorio López, Andrés Bello

I. WPROWADZENIE

Każdy, kto zamierza podjąć się napisania komentarza do kodeksu cywilnego, nie musi wprawdzie akceptować wszystkich przyjętych w nim rozwiązań, lecz powinien jednak przynajmniej zaakceptować rzeczony kodeks jako całość. Musi czuć się z nim, przynajmniej do pewnego stopnia, komfortowo, w przeciwnym razie bowiem nie powinien podejmować się tego zadania. Stwierdzenie to wydaje się być jednym z kluczowych czynników w procesie stosowania prawa, który, jak uczy analiza przeszłości, albo determinował rozkwit kultury komentowania aktów prawnych w Ameryce Łacińskiej*, albo przeciwnie – był przyczyną deficytu na tym polu. W krajach, w których kultura komentarza nie istnieje, dostrzega się pewną powściągliwość wobec tej formy w procesie korzystania z kodyfikacji. Natomiast w krajach, w których rozwinęła się kultura komentarza, daje się zauważyć pewien komfort i swobodę w obejściu prawników z kodyfikacją w praktyce, szczególnie wobec najnowszych ustaw. Tak brzmi teza prezentowanych rozważań.

Każda praca dotycząca procesu komentowania aktów prawnych w kulturze prawnej Ameryki Łacińskiej¹ powinna uwzględnić wyraźną cezurę – jest nią

* Tłum. Filip Olszówka, Uniwersytet Warszawski. Tłumaczenie zostało przygotowane w ramach seminarium pt. „Zasadnicze problemy kodyfikacji”, które miałem przyjemność prowadzić jako profesor wizytujący na Uniwersytecie Warszawskim w semestrze zimowym roku akademickiego 2020/2021. Chciałbym również serdecznie podziękować mojej Przyjaciółce prof. dr hab. Beacie Giesen z Uniwersytetu Łódzkiego za uważną lekturę tekstu i liczne cenne sugestie. Niniejszy artykuł ukazał się pierwotnie pt. „Kommentare in Lateinamerika: Behagen und Unbehagen in der Kodifikation” w pracy zbiorowej pt. „Juristische Kommentare: ein internationaler Vergleich”, pod redakcją: Davida Kästle-Lampartera, Nilsa Jansena i Reinharda Zimmermanna [w wydawnictwie Mohr Siebeck, Tübingen (Tybinga) 2020, (s. 124–149)]. Wersja językowa hiszpańska artykułu ukazuje się w zbiorze moich publikacji pt. „La vida de los hombres mismos vista desde un lado particular: Escritos de derecho civil chileno y comparado”, Tirant Lo Blanch, Valencia 2021.

¹ Por. H. M. Miller, A. P. Nasatir, *Dzieje Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 1965.

uzyskanie niepodległości krajów Ameryki Łacińskiej względem europejskich imperiów kolonialnych, Portugalii i Hiszpanii². Wcześniej Ameryka Łacińska³ znajdowała się pod przemożnym wpływem katolickiej monarchii Hiszpanów⁴ (której częścią w latach 1580–1668, w ramach unii personalnej, była także Portugalia).

Jej rozwój w dalszych latach był zdeterminowany dążeniem wyzwolonych terytoriów do stworzenia państw narodowych na wzór europejski⁵. Podczas gdy kultura prawna kolonii miała charakter uniwersalny, dla narodowej właściwy jest partykularyzm. Obie kultury prawne Ameryki Łacińskiej, zarówno ta uniwersalna, jak i później ta narodowa, stworzyły własne kodyfikacje. Różnice między nimi, jak również wytworzonymi przez nie kodyfikacjami i komentarzami zostaną przedstawione poniżej.

II. KOMENTARZ GREGORIO LOPEZA DO SIETE PARTIDAS JAKO SZCZYTOWE OSIĄGNIĘCIE KOLONIALNEJ KULTURY PRAWNEJ

Kodyfikacją uniwersalnej monarchii hiszpańskiej, inaczej mówiąc, Imperium Hiszpańskiego, od czasu odkrycia Ameryki aż do powstania ruchów niepodległościowych były *Siete Partidas* Alfonsa X (1221–1284) zwanego Mądrym, z drugiej połowy XIII w. Alfons X był nie tylko królem Kastylii i Leonu, ale także suwerenem innych terytoriów. Za jego panowania rozkwitła Szkoła Tłumaczy w Toledo, której największym osiągnięciem było przywrócenie Zachodowi myśli antycznej, w szczególności greckiej⁶. Król Alfons X zlecił również dokonanie ważnej, ale zapomnianej przez badaczy historii prawa kodyfikacji, czyli

² Por. J. Delgado, *La independencia hispanoamericana*, Madrid 1960.

³ Noty bibliograficzne na temat kultury prawnej Ameryki Łacińskiej patrz: A. C. Wolkmer, *Una visión crítica de la cultura jurídica en América Latina*, “El Foro” 2012, N° 12, San José–San Pedro, s. 13–19.

⁴ Por. H. Thomas, *Rivers of Gold*, New York 2005; *idem*, *The Golden Age: The Spanish Empire of Charles V*, New York 2010; *idem*, *World Without End: The Global Empire of Philip II*, New York 2015. Więcej odniesień i literatury patrz M. E. Roca, *Imperiofobia y leyenda negra: Roma, Rusia, Estados Unidos y el Imperio español*, Madrid 2016.

⁵ Por. T. Halperin Donghi, *Geschichte Lateinamerikas von der Unabhängigkeit bis zur Gegenwart*, Berlin 1991; M. Kaplan, *Formación del Estado Nacional en América Latina*, Buenos Aires 1976. Patrz także: C. Tünnermann, *América Latina: identidad y diversidad cultural. El aporte de las universidades al proceso integracionista*, “Polis. Revista Latinoamericana” 2007, Vol. 18, <http://journals.openedition.org/polis/4122> (dostęp: 21.07.2021 r.).

⁶ A. Ballesteros, *Alfons X el Sabio*, Barcelona 1984.

właśnie *Siete Partidas*. Była to kompletna kodyfikacja prawa tradycji rzymsko-kanonicznej⁷, charakteryzująca się trzema głównymi cechami:

1) *Siete Partidas* stanowiły pełną kodyfikację prawa, która aspirowała do uregulowania wszystkich dziedzin życia;

2) w przeciwieństwie do innych jej współczesnych kodyfikacji, nie była zbiorem kazuistyki, lecz zbiorem generalnych norm o pewnym poziomie abstrakcji, co nie występowało później w prawie aż do XVIII w.;

3) *Siete Partidas* poziomem swojego rozwoju nie tylko przewyższały swoją epokę, lecz nawet wykroczyły dużo dalej: zawierają wczesną recepcję Arystotelesa i *Glossa magna* Akursjusza. Co więcej, były napisane w języku narodowym, starohiszpańskim, a nie po łacinie.

Bez względu na znaczenie *Siete Partidas*, pojmowanych jako dzieło intelektualne, jego praktyczne zastosowanie było nieznaczące. Jak można się spodziewać, Alfonsowi X nie udało się wprowadzić go w życie, nie mówiąc już o ustanowieniu go prawem powszechnie obowiązującym na Półwyspie Iberyjskim. Lokalny patriotyzm bezwzględnie sprzeciwiał się takiej unifikacji prawa, która powinna była się dokonać zgodnie z *Siete Partidas*. Z tego powodu budowa ich autorytetu na Półwyspie Iberyjskim nastąpiła nie *imperio rationis*, ale raczej *ratione imperii*⁸.

Całkowicie odmiennie przedstawiała się sytuacja w Ameryce Łacińskiej, gdzie kodyfikacja mogła się rozwinąć. Nie istniały tam bowiem żadne partykularyzmy prawne, a zatem uniwersalistyczna monarchia hiszpańska, która zdążyła się już narodzić, mogła działać zupełnie swobodnie. *Siete Partidas* przekształciły się w prawo powszechnie obowiązujące w Nowym Świecie⁹. Przez wieki były one aktualizowane niezliczonymi nowymi wydaniem, aż do czasu gdy hiszpańska Królewska Akademia Historii opublikowała na początku XIX w. wydanie do dziś pozostające ostateczną wersją *Siete Partidas*¹⁰.

Siete Partidas nie zostały jednak wyeksportowane do kolonii w swojej wersji oryginalnej, tzn. w formie nadanej jej przez wydanie *Montalvos* z 1491 r.¹¹,

⁷ *Las Siete Partidas del Sabio Rey don Alonso (sic) el nono (sic), nuevamente Glosadas por el Licenciado Gregorio López*, Salamanca 1555. Wszystkie późniejsze wydania z niewielkimi modyfikacjami odtwarzają tekst z 1555 r. Nie istnieje wydanie krytyczne. Na temat dzieła szerzej patrz: F. Martínez, *Ensayo histórico-crítico sobre la legislación y principales cuerpos legales de los reinos de León y Castilla especialmente sobre el código de las Siete Partidas de D. Alonso el Sabio*, Madrid 1834; E. Livacić, *Introducción, selección, notas y glosario. Las Siete Partidas*, Santiago 1982. Z literatury bardziej współczesnej patrz: J. Craddock, *A Bibliography of the Legislative Works of Alfonso X el Sabio (1986) with update (1981–1990)*, Berkeley 2011.

⁸ Zob. więcej o *Siete Partidas*: M. Scheppach, *Las Siete Partidas: Entstehungsgeschichte und Wirkungsgeschichte*, Fryburg 1991, s. 1 i n.

⁹ Por. B. Bravo Lira, *Vigencia de las Siete Partidas en Chile*, "Revista de Estudios Histórico-Jurídicos" 1985, Vol. 10, s. 43–105.

¹⁰ *Las Siete Partidas del Rey Don Alfonso el Sabio: cotejadas con varios códigos antiguos por la Real Academia de la Historia*, Madrid 1807.

¹¹ *Siete Partidas con las adiciones de Alfonso Díaz de Montalvo*, Sevilla 1491.

lecz w formie nadanej przez komentarz (głosę)¹² Gregorio Lopeza (1496–1560)¹³, członka Rady Indii, najważniejszego organu administracyjnego właściwego do spraw Ameryki i Filipin. Wydanie *Siete Partidas* z 1555 r. składa się z trzech tomów. Proporcja tekstu normatywnego do komentarza wynosi mniej więcej 3:4. Należy przypuszczać, że Lopez poprzedził swoje monumentalne dzieło wizytami w koloniach, a zatem, że wydanie z 1555 r. było szyte na miarę Ameryki Łacińskiej. Żeby wyobrazić sobie zakres tego komentarza, wystarczy powiedzieć, że tłumaczenie na język hiszpański glosy do dwóch pierwszych tomów napisanych po łacinie, opublikowane w drugiej połowie XIX w., obejmowało ponad 2000 stron *in octavo*¹⁴.

Podczas charakteryzowania metodyki tekstu Lopeza właściwsze byłoby używanie określenia „komentarz”, jako że Lopez od początku do końca wyjaśnia, wzbogaca, poprawia i dostosowuje tekst oryginalny do zmieniających się okoliczności¹⁵. Warto odnotować, że sam Lopez nazywa swoje dzieło „głosą”. Termin „glosa” z kolei odwołuje się do glos średniowiecznych, których głównym celem było wyjaśnianie tekstu, szczególnie *Corpus iuris civilis*. Trzeba zaznaczyć, że wypowiedzi zarówno klasycznych prawników, jak i Kodeks Justyniana były napisane po łacinie, co dla posługujących się zwulgaryzowanym włoskim słuchaczy Szkoły Bolońskiej musiało brzmieć osobiście, podobnie jak w wielu aspektach cały kontekst rzymski¹⁶. Tymczasem Lopez odnosi termin „glosa” do *Siete Partidas*, tekstu który już w trakcie powstawania komentarza miał trzysta lat i który nawet dzisiaj zrozumiały jest dla wykształconego Hiszpana, ponieważ dawny język hiszpański nie różni się w stopniu znacznym od współczesnego¹⁷. Z tego względu obecnie wyjaśnienia wymagają jedynie niektóre pojęcia z komentarza Lopeza. Ostatecznym celem komentatora było raczej umożliwienie zrozumienia i interpretowanie treści tekstu komentowanego, a także, w sposób podobny do rzymskiego pretora, wspomoczenie, uzupełnienie i poprawienie – *adiuvare, supplere, corrigere*¹⁸.

Mechanizm ów można zilustrować następującym przykładem: Piąta Tablica, Tytuł Piąty, Przepis XIX o sprzedaży rzeczy cudzej. Za doktryną rzymską *Siete Partidas* uznają kontrakt „kupna sprzedaży” rzeczy cudzej za ważny. Glosa 83

¹² Samodzielnie funkcjonuje jedynie wydanie z Salamanki z 1555 r. Od tamtego czasu co do zasady drukowano *Siete Partidas* już wraz z komentarzem Gregorio Lopeza.

¹³ A. Rumeu de Armas, *El jurista Gregorio López, Alcalde Mayor de Guadalupe, Consejero de Indias y Editor de Las Partidas*, „Anuario de Historia del Derecho Español” 1993, Tomo LXXXVII, s. 345–450.

¹⁴ Por. D. Ordovas, *La glosa que escribió en latín Gregorio López vertida al castellano*, Madrid 1878.

¹⁵ Więcej na temat samego konceptu komentarza, patrz.: D. Kästle-Lamparter, *Die Welt der Kommentare*, Tybinga 2016, s. 9 i n.

¹⁶ *Ibidem*, s. 151 i n.

¹⁷ R. Penny, *A history of the Spanish Language*, Cambridge 2002, s. 1–31.

¹⁸ Zob. D. 1,1,7,1.

przytacza jako źródła tej normy fragmenty Digestów – D. 19,1,11 oraz D. 19,1,13,4. Glosa 84 mówi w pierwszej kolejności o złej wierze obu stron, a następnie o sytuacji prawnej rzeczy skradzionej. Dalej normuje sposób postępowania w sytuacji, w której sprzedawca nie jest w stanie przenieść na kupującego nawet posiadania rzeczy. Glosa 85 wyjaśnia niejasny tekst w taki sposób, że skutki prawne są uzależnione od tego, czy kupujący jest w złej czy dobrej wierze, intencja sprzedającego jest zaś nieistotna. Kolejna glosa rozwija to zagadnienie i przedstawia los uiszczonej ceny, gdy kupujący zwróci rzecz prawowitemu właścicielowi. W takiej sytuacji sprzedawca może cenę zachować. Następne zdanie dotyczy kwestii ważności takiej umowy w sytuacji, w której sprzedawca zobowiązuje się względem kupującego działającego w złej wierze do zwrotu ceny zakupu, uznając taką czynność za ważną w glosie 87. W końcu tekst glosy 88 porusza przypadek kupującego w dobrej wierze, któremu w takiej sytuacji należy zwrócić cenę zakupu i zwolnić go z wszelkiej odpowiedzialności.

W tekście Lopeza już na pierwszy rzut oka zwraca uwagę nadzwyczajna biegłość jego autora w opracowywanej dziedzinie oraz jego niezależność intelektualna, co jest widoczne w *Glossa ordinaria* (*diga lo que quiera la glosa* – „niech glosa powie, to co chce”), w pewnym sensie, bagatelizując twierdzenia zawarte w *Glossa ordinaria*. W komentarzu do tego krótkiego, jednostronicowego zaledwie tekstu można się natknąć również na cytaty z Digestów i Kodeksu, a następnie, w kolejności alfabetycznej, na przywołania poglądów takich autorów jak: Baldusa, Bartolusa, Cino de Pistoï, *Glossa ordinaria*, Paolo di Castro, Juana de Platei, Rochusa de Curte (znanego także jako Rocco Corte) oraz Bartolomeo da Saliceto. Lopez uwzględnił jednak nie tylko literaturę z zakresu prawa prywatnego, która odpowiadałaby treści *Siete Partidas*. W jego komentarzu zauważyć można także odniesienia kanonistyczne, teologiczne i filozoficzne. Przyjmuje się, że Lopez był pierwszym badaczem dorobku intelektualnego Francisco de Vitorii¹⁹, który niewiele wcześniej, w radykalny sposób wypowiedział się na temat przemowienia na rzecz korony hiszpańskiej ziem w Nowym Świecie, a przede wszystkim zwrócił uwagę na prawa ludności rdzennej²⁰ – w oryginale używał pojęcia *barbarus* w znaczeniu „poganin”²¹. W tym samym miejscu można zauważyć, że glosa Lopeza była przeznaczona właśnie dla Nowego Świata. Bez wątpienia dzieło Lopeza osiągało najwyższy poziom swoich czasów i nie miało sobie równych nawet w niemieckojęzycznej literaturze prawniczej²².

¹⁹ Więcej informacji w tej materii oraz generalnie w kwestii komentarza, patrz: A. Rumeu de Armas, *El jurista Gregorio López...*, s. 416 i n.

²⁰ F. De Vitoria, *De indis*, Salamanca 1532, s. 370 i n.

²¹ Szerzej na ten temat wraz z bibliografią przedstawia T. Duve we wprowadzeniu do dzieła hiszpańskiego prawnika; patrz: F. De Vitoria, *De Iustitia – Über die Gerechtigkeit*, Stuttgart 2016, s. XXI–XXVIII.

²² Wydaje się, że poziom ten osiągnięto w niemieckojęzycznej literaturze dopiero wraz z wydaniem komentarza Pfaffa i Hoffmana do ABGB, patrz: L. Pfaff, F. Hofmann, *Commentar zum österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuche*, Wien 1877–1887.

III. ZNACZENIE KOMENTARZA GREGORIO LOPEZA W PÓŹNIEJSZEJ NARODOWEJ KULTURZE PRAWNEJ

Zarówno komentarz Lopeza, jak i *Siete Partidas* są do tej pory istotne dla historycznej wykładni porządków prawnych w Ameryce Łacińskiej, na przykład dla chilijskiego Kodeksu cywilnego, który można uznać za syntetyzującą *Siete Partidas*. Dla późniejszego rozwoju prawa wywarł on prawdopodobnie skutek w większym stopniu odstrasżający aniżeli zachęcający dla późniejszej ewolucji prawa, zapewne z uwagi na swój silny intelektualny wymiar.

Siete Partidas nie było jedynym prawnym *corpus* „uniwersalnej” monarchii hiszpańskiej. Obok *Nueva Recopilación* z 1567 r., autorytatywnego zbioru tekstów prawnych, oraz Ordynansów filipińskich z 1616 r. tworzyło ono „prawo Indii” (w oryg. *Derecho Indiano, derecho castellano-indiano*)²³, które uzupełniło i poszerzyło *ius commune*²⁴. Pod wpływem najnowszych kodyfikacji (i ich projektów) w Prusach, Francji i Austrii opublikowano w Hiszpanii *Novísima Recopilación de las Leyes de España* [Najnowszy Zbiór Praw Hiszpanii – *przyp. tłum.*] z 1805 r., jednakże posłużono się techniką prawodawczą znaną z *Nueva Recopilación*. W konsekwencji, już w momencie publikacji, nowy zbiór, z powodu teź metodyki, był uznany za przestarzały²⁵. Hiszpania w czasach *ancien régime* nie miała już mocy sprawczej i wystarczającej energii do stworzenia kodyfikacji analogicznej do *Code Civil* czy ABGB, co było powodem, dla którego dawne teksty prawne, szczególnie *Siete Partidas*, były stosowane aż do końca reżimu.

Młode państwa Ameryki Łacińskiej, będące sukcesorami uniwersalnej monarchii hiszpańskiej, prędko wypełniły jednak tę pustkę. Inaczej niż w anglojęzycznej części Ameryki, niepodległość dawnych kolonii nie doprowadziła do powstania „Stanów Zjednoczonych Ameryki Łacińskiej”, dawne jednostki kolonialnej administracji przekształciły się bowiem w suwerenne państwa i w narody uznawane za niepodległe, a to ze względu na ich odmienną geografę, prekolumbijską i kolonialną historię oraz różnorodną strukturę imigracji.

²³ Więcej patrz: J. De Solórzano, *Política Indiana* II, Madrid 1647; z nowszych dzieł zob.: A. Dougnac, *Manual de Historia del Derecho Indiano*, México 1994.

²⁴ Więcej na ten temat patrz: B. Bravo Lira, *La difusión del código civil de Bello en los países de derecho castellano y portugués*, „Revista de Estudios Histórico-Jurídicos” 1982, Vol. 7, s. 72 i n.; na temat prawa brazylijskiego patrz: J. P. Schmidt, *Zivilrechtskodifikation in Brasilien: Strukturfragen und Regelungsprobleme in historisch-vergleichender Perspektive*, Tybinga 2009, s. 33 i n.

²⁵ F. Martínez, *Ensayo histórico-crítico sobre la legislación y principales cuerpos legales de los Reinos de León y Castilla especialmente sobre el código de las Siete Partidas de Don Alonso el Sabio*, Madrid 1834, s. 439. Autor przedstawił tam następujący pogląd: „Ogromna masa wzniesiona z gruzów i starożytnych ruin; monstrialna budowla złożona z niejednorodnych części i niekompatybilnych porządków; przepełnienie prawami dawnymi i współczesnymi”. Współczesne poglądy, por.: B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 80 i n.

Argentyna, na przykład, naznaczona jest ogromnym wpływem imigracji włoskiej oraz licznej społeczności żydowskiej. Jednocześnie, w sąsiednim państwie, w Chile, najbardziej wpływową po Hiszpanach grupą imigrantów byli Niemcy. Warto odnotować, że oprócz tego rząd chilijski wspierał imigrację palestyńskich katolików. Między Brazylią i strefą hiszpańskojęzyczną Ameryki Łacińskiej istnieją znaczące różnice, przede wszystkim w sferze językowej. Ta rozbieżność sprawiła, że w Brazylii, która aż do 1889 r. nie zniosła niewolnictwa²⁶, do dzisiaj istotny jest udział ludności o pochodzeniu afrykańskim – fenomen, który poza Brazylią obserwuje się jedynie na Karaibach. W Meksyku i Peru Hiszpanie dostrzegali w Aztekach i Inkach kultury zaawansowane, wobec czego ustanowili tam dwa wicekrólestwa, które pełniły funkcje siedzib administracyjnych. Z tego też powodu wpływ kultur rdzennych na kulturę narodową tych krajów był silniejszy niż na przykład w Argentynie i Chile, gdzie ludność autochtoniczna była zorganizowana w sposób charakterystyczny dla społeczeństw łowiecko-zbierackich²⁷.

Z czasem, gdy dawne kolonie ewoluowały w kierunku państw narodowych, podejmowano się zadania opracowania, z różnymi skutkami, własnych kodyfikacji prawa cywilnego, zarówno zgodnie z modelem europejskim, jaki i tym, znanym ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, a konkretnie z Luizjany²⁸. Warte odnotowania są następujące próby kodyfikacji (poniżej w porządku alfabetycznym)²⁹:

²⁶ J. P. Schmidt, *Zivilrechtskodifikation in Brasilien...*, s. 40.

²⁷ Zob. H. M. Miller, A. P. Nasatir, *Dzieje...*; J. Delgado, *La independencia...* Państwo Meksyk uważa samo siebie za sukcesora Azteków, co wyraża się w symbolach narodowych: atakujący węża orzeł był sygnałem, który bóg Huitzilopochtli posłał Aztekom, aby wskazać im miejsce, w którym powinni założyć miasto Tenochtitlán (obecne miasto Meksyk). W Argentynie, na przykład, w której herbie znajdują się dwie ręce w uścisku pod czapką frygijską, nie do pomyslenia byłoby zastosowanie podobnej symboliki. Podobnie w Brazylii, której dewizą jest „Ordem e progresso” (Ład i postęp). Chociaż symbolika ta jest ostatecznie ahistoryczna, tak jak J. W. Goethe polecił Stanom Zjednoczonym w wierszu *Amerika, du hast es besser*: „Ameryko, masz więcej szczęścia/nież nasz kontynent, stary/nie masz zamków w ruinach/ni pozostałości bazaltu/Twoim wnętrzem nie targają/w czasach żywych/bezużyteczne wspomnienia/i próżne spory (...) [lit. tłum. własne z języka hiszpańskiego, oryginał: *Amerika, du hast es besser/Als unser Kontinent, das alte./Hast keine verfallene Schlösser/Und keine Basalte./Dich stört nicht im Innern/Zu lebendiger Zeit/Unnützes Erinnern (...)*] z dumą wyznają swoje tradycje, jakkolwiek by były wątpliwe, ponieważ z drugiej strony to był ten sam bóg, któremu Aztekowie składali ofiary z ludzi.

²⁸ Kodeks cywilny Luizjany z 1825 r. Naturalnie, prawo tego stanu także wskazuje na wpływ *Siete Partidas* w taki sposób, że można mówić nawet o ponownym imporcie koncepcji kodyfikacji; por. A. Parise, *El código civil de la Luisiana y la codificación civil hispánica: diseminación del texto americano mediante la inclusión en el proyecto de García Goyena*, “Revista del Centro de Estudios e Investigaciones de Historia del Derecho” 2009, nr 2, s. 33–97.

²⁹ Por. F. Martínez, *Ensayo histórico-crítico...*

- i. Argentyna: 1869–1871³⁰, 2015.
- ii. Boliwia: 1830 i 1845³¹.
- iii. Brazylia: 1917³², 2003³³.
- iv. Chile: 1855–1857³⁴.
- v. Dominikana: 1845³⁵.
- vi. Haiti: 1822–1825³⁶.
- vii. Honduras: 1880, 1889, 1906³⁷.
- viii. Meksyk: Państwo Oaxaci: 1827–1829³⁸; Stany Zjednoczone Meksyku: 1871, 1874, 1932³⁹.
- ix. Panama: 1917⁴⁰.
- x. Peru: Konfederacja Peruwiańsko-Boliwijska: 1836⁴¹; Peru: 1852⁴², 1936⁴³.
- xi. Wenezuela: 1867, 1873, 1896, 1904, 1916, 1922, 1942, 1982.

Ze wszystkich wyżej wymienionych kodyfikacji szczególnie znaczenie mają, oprócz brazylijskiej, przede wszystkim te z Chile i Peru z lat 50. oraz z Argentyny i Meksyku z lat 70. XIX w. Niewątpliwie najwyższym osiągnięciem intelektualnym jest chilijski Kodeks cywilny, będący jednocześnie zdecydowanie najpowszechniej recypowanym kodeksem⁴⁴. Był on stworzony przez jednego z najważniejszych uczonych Hispanoameryki i latynoskiej kultury w ogóle,

³⁰ Por. J. Cabral, *Historia del Código Civil Argentino*, Buenos Aires 1920, s. 140 i n.; A. Borda, *Tratado de Derecho Civil: Parte general*, Buenos Aires 1999, s. 88 i n.

³¹ Por. A. Guzmán Brito, *Historia de la codificación civil en Iberoamérica*, Madrid 2006, s. 307 i n.

³² Por. J. P. Schmidt, *Zivilrechtskodifikation in Brasilien...*, s. 48 i n.

³³ Por. *ibidem*, s. 57 i n.

³⁴ Szerzej na temat tworzenia i przyjmowania chilijskiego kodeksu cywilnego, patrz: A. Guzmán Brito, *Andrés Bello codificador. Historia de la fijación y codificación del derecho civil en Chile, 2 Vol.*, Santiago 1982.

³⁵ Por. A. Guzmán Brito, *Historia...*, s. 293 i n.

³⁶ Por. *ibidem*, s. 289 i n.

³⁷ Por. *ibidem*, s. 297 i n.

³⁸ Por. A. Guzmán Brito, *Historia...*, s. 293 i n., 304 i n.

³⁹ Por. H. Cardenas, *El código civil federal (origen, fundamento y constitucionalidad)*, “Revista Mexicana de Derecho” 2008, num. 10, s. 1–35.

⁴⁰ Por. O. Del Moral, *El Código Civil de Bello en Panamá*, “Estudios Socio-Juridicos” 2006, Vol. 8, No. 1, s. 169–179; M. D. Martinic, M. Tapia, *Sesquicentenario del Código Civil de Andrés Bello: pasado, presente y futuro de la codificación*, Santiago 2010, s. 113.

⁴¹ Por. A. Guzmán Brito, *Historia...*, s. 293 i n., 307 i n.

⁴² Por. A. Guzmán Brito, *El tradicionalismo del código civil peruano 1852*, “Revista de estudios histórico-jurídicos” 2001, nr 23, s. 547–65.

⁴³ Szerzej w tej materii patrz: A. Alterini, C. Soto, *El proceso de codificación del Derecho privado en Perú y Argentina*, “Revista de la Facultad del Derecho PUCP” 2000, nr 53, s. 513–529.

⁴⁴ Por.: B. Bravo Lira, *La difusión...*; ponadto zob. C. F. Amunategui, *¿Andrés Bello y el Código Civil japonés?*, “Revista Chilena de Derecho” 2012, Vol. 39, No. 2, s. 313–324; oraz D. Nelle, *Entstehung und Ausstrahlungswirkung des chilenischen Zivilgesetzbuches von Andrés Bello*, München 1988, s. 258 i n.

Kreola Andrésa Bello (1781–1865)⁴⁵. Bello był autorem pierwszej nowoczesnej gramatyki języka kastylijskiego⁴⁶, dla stworzenia której *Siete Partidas* stanowiły jedno z podstawowych źródeł, a także ważnego podręcznika prawa międzynarodowego⁴⁷ oraz ogromnej liczby dzieł literackich i naukowych dotyczących szerokiego spektrum dyscyplin, m.in. kosmologii, geografii i historii. Sam Bello był przyjacielem i nauczycielem Simona Bolívara (1783–1830)⁴⁸.

Chilijski Kodeks cywilny został w całości przyjęty w następujących krajach: w Kolumbii⁴⁹, w Ekwadorze⁵⁰, w Salwadorze⁵¹, w Panamie⁵², w Hondurasie i w Nikaragui⁵³, a także, nominalnie, w Wenezueli⁵⁴. Ponadto chilijski Kodeks cywilny przyjęto w częściach: w Urugwaju⁵⁵, w Zarysie Kodeksu cywilnego dla Brazylii⁵⁶ i w dawnym argentyńskim Kodeksie cywilnym⁵⁷, który z kolei został przyjęty w Paragwaju⁵⁸. Chilijska kodyfikacja wpłynęła ponadto na kodeksy: Brazylii (1917), Portugalii (1867), Wenezueli (1873)⁵⁹, Gwatemali (1877), Kostaryki (1888), a w końcu w Kodeksie cywilnym hiszpańskim z 1899 r.⁶⁰

Chilijski Kodeks cywilny nie jest, w przeciwieństwie do tego, co często można przeczytać, adaptacją *Code Civil*, a raczej stanowi syntetyczną i usystematyzowaną

⁴⁵ Por. A. Guzmán Brito, *Vida y obra de Andrés Bello especialmente considerado como jurista*, Pampeluna 2008; szczególnie warto zwrócić uwagę na kluczowe pozycje bibliograficzne.

⁴⁶ Por. A. Bello, *Gramática de la lengua castellana destinada al uso de los americanos*, Santiago 1847.

⁴⁷ Por. A. Bello, *Principios de derecho de gentes*, Santiago 1832.

⁴⁸ Por. A. Bello, *Obras completas de don Andrés Bello vol. 1–15*, Santiago 1881.

⁴⁹ Szerzej na ten temat zob. B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 94 i n.

⁵⁰ B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 96 i n. Wraz z przypisami; także por. B. Cevallos, *Historia del derecho civil ecuatoriano*, vol. 1, Quito 1963.

⁵¹ B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 96 wraz z przypisami.

⁵² *Ibidem*, s. 95 i n. wraz z przypisami.

⁵³ *Ibidem*, s. 99 i n. wraz z przypisami.

⁵⁴ Odniesienia w B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 98 i n. Na temat Wenezueli zob. A. J. La Roche, *Derecho Civil I: Adaptado al Código Civil de 1982*, Maracaibo 1984, s. 17–21; J. L. Aguilar, *Derecho civil: personas*, Caracas 1987, s. 21 i n.

⁵⁵ Patrz: B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 94 i n. wraz z przypisami.

⁵⁶ Por. B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 101 wraz z przypisami oraz J. P. Schmidt, *Zivilrechtskodifikation in Brasilien...*, s. 29 i n.

⁵⁷ Por. B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 103 wraz z przypisami.

⁵⁸ Por. B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 103 wraz z przypisami; podobnie J. Castan Tobeñas, *Los sistemas jurídicos contemporáneos del mundo occidental*, Madrid 1957, s. 67.

⁵⁹ Szerzej na ten temat patrz: B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 98 i n.; także w Kodeksie wenezuelskim z 1916 r. podkreśla się wpływ Andrésa Bello, choć nie ma to do końca pokrycia z rzeczywistością; por. R. Bernard, *Irradiación del Código Civil chileno, especialmente en la codificación venezolana: un factor decisivo en la continuidad de la tradición jurídica romanista en América Latina*, "Revista Internacional del Derecho Romano" 2017, nr 18, s. 88–183.

⁶⁰ Por. B. Bravo Lira, *La difusión...*, s. 94.

modyfikację *Siete Partidas*⁶¹ (które zdaniem Bello „zawierają to, co najlepsze z jurysprudencki rzymskiej”⁶²), a jednocześnie wciela ówczesne prądy europejskie, między innymi, doktrynę Savigny’ego⁶³. Obserwując dyfuzję chilijskiego Kodeksu cywilnego, możemy dojść do wniosku, że w wielu częściach Ameryki Łacińskiej sytuacja prawna nie uległa większej zmianie od czasów hiszpańskich. W rzeczywistości wciąż obowiązuje *derecho patrio* (tłum. prawo ojczyste), czyli prawo z epoki kolonialnej, chociaż już nie w formie anachronicznych zbiorów tekstów prawnych, lecz w formie nowoczesnego kodeksu cywilnego⁶⁴. Z tego też powodu dla badaczy prawa cywilnego glosa Gregorio Lopeza w dalszym ciągu jest wielką pomocą w interpretacji. Z całą pewnością jest to najbardziej reprezentatywny komentarz dla kultury prawnej Ameryki Łacińskiej⁶⁵.

IV. WSPÓŁCZESNE KOMENTARZE DO KODEKSÓW CYWILNYCH W PAŃSTWACH AMERYKI ŁACIŃSKIEJ

1. CHILE: PODRĘCZNIK JAKO PODSTAWOWY GATUNEK PRAWNICZY

Można powiedzieć, że chilijski Kodeks cywilny, niczym potężne drzewo, wyrasta poza granice kraju, dla którego został stworzony. Mogło się tak stać, ponieważ jego korzenie, *Siete Partidas* wraz z ich komentarzem, stanowią podstawę prawa także w tych krajach, w których następnie ów kodeks został zaadoptowany, a następnie rozwijany. Przejęcie rozwiązań z połowicznie tylko rozumianego współcześnie *Code Civil*, pozbawionego bowiem swojego kulturowego kontekstu, nigdy nie byłoby w stanie doprowadzić do podobnego rezultatu. Ponadto prawo rzymskie jest podatnym gruntem dla rozwoju kodyfikacji, niejako żyzną glebą otaczającą owe korzenie. Wspomniany już A. Bello w odpowiedzi na krytykę głoszącą, że studia nad prawem rzymskim i literaturą romanistyczną są zbyteczne, podnosił, że „nawet legislacja najbardziej jasna i uporządkowana

⁶¹ Por. A. Guzmán Brito, *Andrés Bello Codificador. Historia de la fijación y codificación del derecho civil en Chile, 2 Vol.*, Santiago 1982, s. 414; A. Pardo, *Bello y las Siete Partidas*, (w:) *Homenaje a don Andres Bello*, Santiago 1982, s. 531–541.

⁶² A. Guzmán Brito, *Andrés Bello Codificador...*, s. 288.

⁶³ Szerzej na ten temat patrz: A. Guzmán Brito, *Andrés Bello Codificador...*, s. 414 i n.; a także I. Jaksic, *La pasión por el orden*, Caracas 2007, s. 221 i n.; oraz D. Nelle, *Entstehung...*, s. 217 i n.

⁶⁴ Por. A. Guzmán Brito, *El código civil de Chile y sus primeros intérpretes*, “Revista Chilena del Derecho” 1992, Vol. 19, nr 1, s. 81–88.

⁶⁵ Także zob.: J. Barrientos Grandón, *De la presunción general de culpa por el hecho propio: a propósito de los artículos 2314 y 2329 y de nuestro ‘Código Civil imaginario’*, “Revista Chilena de Derecho Privado” 2009, nr 13, s. 9–94.

wymaga komentarza”, ponieważ prawdziwa trudność nie polega na zrozumieniu treści norm, ale na „przeniknięciu jego [prawa rzymskiego] ducha i [umiejętności] prawidłowego ich stosowania”⁶⁶.

Wypowiedzi A. Bello wyjaśniają funkcję, jaką w jego ocenie pełni prawo rzymskie względem prawa skodyfikowanego. Według słów powołanego autora prawo rzymskie, „źródło legislacji hiszpańskiej (...) jest jej najlepszym komentarzem”⁶⁷, jest nieodzowne dla zrozumienia „ducha” kodyfikacji. Z kolei, aby należycie korzystać z prawa rzymskiego potrzebne jest sięganie do literatury, która stanowi tym samym swoisty brewiarz dla *Siete Partidas*, przeplatający się jednocześnie z literaturą romanistyczną z epoki, właśnie za pośrednictwem wspomnianego już komentarza Lopeza. Jedyne co istotnie się zmieniło w kodyfikacji, to fakt, że zbiór został zastąpiony przez łatwiejszy w zastosowaniu kodeks. Z perspektywy, która pojmuje prawo rzymskie jako komentarz, do obecnie obowiązującego prawa nie jest ani konieczne, ani nawet potrzebne redagowanie specjalnego komentarza. Skoro kodyfikację stworzono w duchu tradycji, to tylko tradycja może wyjaśnić jej znaczenie⁶⁸. Innymi słowy, jedynym sensownym komentarzem będzie ten historyczno-krytyczny.

Pomimo obrony tego stanowiska, sam A. Bello rozpoczął komentowanie Kodeksu cywilnego, co wiemy dzięki notatkom, które po sobie pozostawił⁶⁹. Pierwszy, choć niekompletny komentarz do Kodeksu cywilnego zredagował pół pokolenia później Robustiano Vera (1844–1916). Był to komentarz zorientowany przede wszystkim na systematyczną egzegezę, nie był on jednak pozbawiony elementów komparatystycznych i historycznych⁷⁰, choć przecież prawo porównawcze ze swej natury nie jest instrumentem właściwym dla komentarza, a w każdym razie nie jest instrumentem właściwym do kwestionowania rozwiązań w komentowanym systemie prawnym. Niemniej jednak to właśnie ten komparatyzm stał się, jak wynika z dalszych rozważań, cechą charakterystyczną dla latynoamerykańskich komentarzy. Dzieło Very nie doczekało się ani kolejnych wydań, ani naśladowców⁷¹. W jego miejsce powstał wyjątkowy gatunek

⁶⁶ A. Guzmán Brito, *Andrés Bello codificador...*, s. 287.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 287.

⁶⁸ Interesujące byłoby powiązanie tej koncepcji z „teorią kraty” (Gittertheorie) Rolfa Knütela, według którego kodyfikacja pełni w prawie tę samą rolę co krata sitowa, przez którą płynie woda – prawo. Kodyfikacja jest jakby taką kratą, która może ją skanalizować, może nieco zmienić jej bieg w wybranym kierunku, ale nic więcej – woda jest zbyt silna. R. Knütel, *Römisches Recht heute*, (w:) *Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Forschungsbericht 1981–1986*, Bd. 1, Bonn 1988, s. 124–138.

⁶⁹ Szerzej o treści notatek patrz: M. L. Amunátegui Reyes, *Don Andrés Bello y el Código Civil*, Santiago 1885, s. 173–144.

⁷⁰ Por. R. Vera, *Código Civil de la República de Chile comentado y explicado*, Santiago 1892–1897.

⁷¹ Raczej udane wydanie ustawy z notatkami autora niż komentarz *sensu stricto*; por. A. Aguilera y Velasco, *Código Civil Chileno comentado, concordado y comparado con las*

literacki – „podręcznik wykładowy”. Klasycznym tego przykładem jest dzieło Jacinto Chacóna (1820–1893)⁷². Jego tekst, podobnie jak podręcznik, jest w pełni zgodny z systematyką, porządkiem treści i terminologią prawną, której poświęcony został jeden z tomów. Chacón próbuje przede wszystkim uczynić prawo zrozumiałym, posługując się zarówno analizą historyczną, jak i komparatystycznym podejściem⁷³. Podręcznik Chacóna wyznacza, zapoczątkowuje tendencję przejścia od formy komentarza do kluczowego gatunku dla chilijskiej cywili- styki, tzw. wielkiego podręcznika.

W tym względzie niewątpliwie najważniejszym dziełem chilijskiej cywili- styki są *Explicaciones de derecho Civil chileno y comparado* (dosł. *Objaśnienia do prawa cywilnego i porównawczego*) autorstwa Luisa Claro Solara (1857–1945), opublikowane po raz pierwszy w 1898 r.⁷⁴. Wprawdzie dzieło to bazowało na strukturze Kodeksu cywilnego, w strukturze treściowej zauważalnie odbiegało jednak od niego. Claro Solar interpretuje kodeks bardziej „po francusku”, roz- poczynając tym samym epokę francuską w jurysprudencji chilijskiej, która ma także podłoże polityczne. Liberałowie chilijscy, z kraju, w którym katolicyzm aż do 1925 r. był religią państwową, uważali bowiem Francję za wzór laickości⁷⁵. Tym samym w dziele Claro Solara przejawia się po raz pierwszy pewien rodzaj powściągliwości wobec metody kodyfikacji. Forma podręcznika dała temu nastawieniu ujście, a w konsekwencji pozwoliła zerwać z kodyfikacją i skonstruować własny, rzekomo lepszy system. Ten mechanizm najlepiej, jak miemam, obra- zuje następujący przykład z dzieła Claro Solara. Kodeks reguluje darowizny *inter vivos* w księdze trzeciej, zatytułowanej „O sukcesji na wypadek śmierci i o daro- wiznach między żywymi”, dokładnie w dwunastym i ostatnim tytule, czyniąc zeń niejako aneks do prawa spadkowego⁷⁶. Choć przyczyny takiego zabiegu są oczywiste, jako że obie kwestie dotyczą nieodpłatnego nabycia własności i innych praw rzeczowych, to Claro Solar krytykuje tę strukturę, podnosząc, iż przysporzenie na wypadek śmierci to kwestia sukcesji uniwersalnej, podczas gdy darowizna to przykład sukcesji syngularnej⁷⁷. Mimo że ten argument jest pewnym

legislaciones vigentes en Europa y América, Madrid 1881; zdecydowana część tekstu nie została skomentowana.

⁷² Por. J. Chacón, *Exposición razonada y estudio comparativo del Código Civil Chileno*, Bogotá 1895.

⁷³ Szczegółowo opisuje to Guzmán, zob. A. Guzmán Brito, *Un jurista chileno de la segunda mitad del siglo XIX: Jacinto Chacón Barrios*, (w:) A. Cattán, A. Guzmán (red.), *Homenaje a los profesores Alamiro de Ávila Martel, Benjamín Cid Quiroz, Hugo Hanisch Espindola*, Santiago 2005, s. 305–335.

⁷⁴ Por. L. Claro Solar, *Explicaciones de derecho civil chileno y comparado*, Santiago 1898.

⁷⁵ Zob. Biblioteca Nacional de Chile, *Luis Claro Solar. Reseñas biográficas parlamentarias*, https://www.bcn.cl/historiapolitica/resenas_parlamentarias/wiki/Luis_Claro_Solar (dostęp: 1.11.2020 r.).

⁷⁶ Szerzej na temat tej systematyki patrz: A. Guzmán Brito, *De las donaciones entre vivos: conceptos y tipos*, Santiago 2005, s. 7 i n.

⁷⁷ L. Claro Solar, *Explicaciones...*, t. 7, 9.

uproszczeniem, ponieważ nie uwzględnia instytucji zapisu, Claro Solar przyjmuje punkt widzenia francuskiego *Code Civil*, który przecież w trzeciej księdze – *Des différentes manières dont on acquiert la propriété* („O różnych sposobach nabywania własności”), zawiera najpierw regulacje prawa spadkowego, a dopiero następnie przepisy dotyczące darowizn, a w końcu prawo zobowiązań kontraktowych. Widzimy zatem, że wspomniana powściągliwość tego autora ma swój przedmiot nie tyle w poszczególnych normach prawnych, lecz w systemie jako takim.

Tendencja, którą zapoczątkował Claro Solar, zostaje zradykalizowana w *Tra-tado de derecho Civil* („Traktat o prawie cywilnym”) Arturo Alessandriego (1895–1970), Manuela Somarrivy (1905–1988) i Antonio Vodanovica (1916–2005)⁷⁸. Dzieło to powstało pod jeszcze większym wpływem nauki francuskiej. Alessandri, najważniejszy z tej trójki⁷⁹, studiował trzy lata w Paryżu i otrzymał tam w 1952 r. tytuł doktora *honoris causa*⁸⁰. Ten związek z Francją jest istotny ze względu na fakt, że najnowsza francuska kultura prawna jest ukształtowana raczej przez podręczniki aniżeli komentarze⁸¹.

Tendencja ta utrzymuje się aż do dzisiaj, chociaż wydaje się obecnie, że w miejsce prawa francuskiego, względnie francuskich badaczy, wstępuje nauka niemiecka, co można zauważyć na przykład w podręczniku Enrique Barrosa z Uniwersytetu Chilijskiego poświęconemu odpowiedzialności cywilnej⁸². W dziele tym widoczne jest, że latarnia morska prawa francuskiego gaśnie, a w jej miejsce rozbłyska światło prawa niemieckiego, co także prowadzi w konsekwencji do zerwania z tekstem prawnym. Na przykład, w Kodeksie cywilnym z 1855 r. nie istnieje pojęcie odpowiedzialności na zasadzie ryzyka, co powoduje konieczność korzystania ze sztuki interpretacji. Z tego powodu znający historię krytycy, jak choćby Javier Barrientos z Uniwersytetu Autonomicznego w Madrycie, zarzucają Barrosowi, że pisze o „kodeksie cywilnym wymyślanym”⁸³, o czym szerzej będzie jeszcze mowa poniżej.

⁷⁸ A. Alessandri, M. Somarriva, A. Vodanovic, *Curso de derecho civil: basado en las explicaciones de los profesores de la Universidad de Chile Arturo Alessandri Rodríguez y Manuel Somarriva Undurraga*, 4 vol., Santiago 1945. Na temat tego dzieła i wątpliwości dotyczących autorstwa pisze Corral na swoim internetowym blogu, por. H. Corral, *Del “Alessandri-Somarriva” al “Vodanovic Haklicka”*, <https://corraltalciani.wordpress.com/2018/03/04/del-alessandri-somarriva-al-vodanovic-haklicka/> (dostęp: 1.11.2020 r.).

⁷⁹ Najważniejsze dzieła Alessandriego, patrz: A. Alessandri, *De la responsabilidad extracontractual en el derecho civil chileno*, Santiago 1943; *idem*, *De la compraventa y de la promesa de venta*, Santiago 2003 (praca dyplomowa z 1917 r.).

⁸⁰ Zob. *Alessandri Rodríguez, Arturo*, w: Wikibello.wiki, https://wikibello.wiki/Alessandri_Rodr%C3%ADguez,_Arturo (dostęp: 1.11.2020 r.).

⁸¹ Por. J. S. Borghetti, *Legal Commentaries in France. Will Mammoths come back to life?*, (w:) D. Käßle-Lamparter, N. Jansen, R. Zimmermann (Hrsg.), *Juristische Kommentare: Ein internationaler Vergleich*, Tybinga 2020, s. 45–60.

⁸² E. Barros, *Tratado de responsabilidad extracontractual*, Santiago 2010.

⁸³ J. Barrientos Grandón, *De la presunción...*, s. 9.

Po długich latach dominowania formy podręcznika, inspirowanego prawem francuskim lub niemieckim, od lat 80. XX w. zaczyna panować nowy trend, wyznaczony przede wszystkim przez publikację Alejandro Guzmána Brito z Papieskiego Uniwersytetu Katolickiego Chile, zatytułowaną „O stanie prawa” (*fijación del derecho*)⁸⁴. Autor tego dzieła wychodzi z założenia, że ówczesny czas nie uprawnia do tworzenia prawa, jednocześnie podkreśla zalety chilijskiego Kodeksu cywilnego, czyniąc go w ten sposób odpornym na próby stworzenia nowego kodeksu, odpowiadającego realiom wojskowego reżimu generała Augusto Pinocheta (1915–2006). W ów trend „wydobycia z zapomnienia historii” wpisuje się również dzieło Carlosa Amunátegui z Papieskiego Uniwersytetu Katolickiego Chile, który niedawno opublikował własne ujęcie Kodeksu cywilnego z odniesieniami do źródeł, wówczas używanych przez Bello (*Corpus iuris, Code Civil, ABGB* itd.)⁸⁵. Publikacja ta stawia sobie jednocześnie za cel poszerzenia jej w kierunku komentarza historycznego. Jego bezpośrednim celem jest więc nie tyle wniesienie czegoś do dogmatyki prawa chilijskiego, co zbadanie kodyfikacji w sposób naukowy. Ta sama tendencja ujawnia się w monumentalnym projekcie komentarza krytyczno-historycznego, przygotowywanego przez jednego zaledwie człowieka, Javiera Barrientosa⁸⁶.

Te nowe tendencje⁸⁷ w żaden sposób nie wpływają jednak na podstawowy wniosek, że w prawie chilijskim komentarz nie ma znaczenia, mimo niezwykle ważnej dla kraju i regionu kodyfikacji, o czym świadczy choćby fakt, iż do dzisiaj nie ma kompletnego komentarza do chilijskiego Kodeksu cywilnego. Na jakiej płaszczyźnie rozwija się w takim razie nauka prawa? Odpowiedź już została wcześniej udzielona: w wielkich podręcznikach i oczywiście w monografiach. Nasuwa się w związku z powyższym pytanie, czy wielkie podręczniki można uznawać za ekwiwalenty komentarza, przynajmniej w aspekcie funkcjonalnym. Za tym stanowiskiem może przemawiać fakt, że zdarza się tę formę publikacji określać mianem komentarza, co czyni choćby Guzmán Brito⁸⁸. W przeciwieństwie jednak do komentarza, który z samej swojej natury odnosi się do tekstu prawnego i z tego powodu znajduje zastosowanie wszędzie tam, gdzie to prawo się stanowi lub stosuje, podręcznik pozwala łatwo „zdystansować się” od ustawy, szczególnie od jej systematyki. W prawie austriackim od czasów Josepha Ungera

⁸⁴ Por. A. Guzmán Brito, *La fijación del derecho*, Valparaíso 1977.

⁸⁵ Por. C. Amunátegui Perelló, *Código Civil de Chile: Edición anotada, concordada y con fuentes*, Santiago 2019.

⁸⁶ J. Barrientos Grandón, *El Código Civil. Su jurisprudencia e historia*, Vol. 1–2, Santiago 2016.

⁸⁷ G. Figueroa Yáñez, *Repertorio de Legislación y Jurisprudencia Chilenas. Código civil y leyes complementarias*, Santiago 1996, a także I. de la Maza (red.), *Código Civil sistematizado con jurisprudencia*, Santiago 2015.

⁸⁸ A. Guzmán Brito, *El Código Civil...*, s. 86.

(1828–1913)⁸⁹ można dostrzec podobny proces. Unger stworzył w miejsce komentarza podręcznik, który nazwał „systemem”⁹⁰. W tym aspekcie niemiecki prawnik mógłby jednak zgłosić zastrzeżenia, że przecież w niemieckich komentarzach także krytykuje się prawo. Dotyczy to jednak raczej poszczególnych rozwiązań prawnych, aniżeli podstaw jego systematyki. W przypadku Ameryki Łacińskiej nie wolno zapomnieć, że te najstarsze kodyfikacje podtrzymują systematykę *personae-res-actioes*⁹¹, która od czasu pandektystyki uważana jest za przestarzałą⁹². Z tego względu nowsze kodyfikacje, począwszy od brazylijskiego Kodeksu cywilnego z 1916 r.⁹³, zorganizowane są z pewnym powściągliwym dystansem wobec systematyki Digestów. W tych właśnie rozbieżnościach dotyczących systematyki należy doszukiwać się powodów pewnej powściągliwości wobec kodyfikacji oraz przyczyn dominacji podręcznika, w którym każdy „tworzy własny system”, jak to określił Hernan Corral Talciani z Uniwersytetu Andyjskiego, chilijski badacz prawa cywilnego, w rozmowie z autorem niniejszego tekstu⁹⁴.

Niemniej jednak to, czy podręcznik jest ekwiwalentem komentarza czy nie, zależy oczywiście od nadanej mu funkcji. Jeśli chodzi o wyjaśnianie prawa, podręczniki o pandektystycznej strukturze, autorstwa Karla Eduarda Zachariae von Lingenthala (1812–1894) na temat *Code Civil*⁹⁵, czy odnoszące się do ABGB podręczniki Josepha Ungera (1828–1913) i Armina Ehrenzweiga (1864–1935) nazwane „systemami”⁹⁶, są wręcz przeciwieństwem funkcjonalnego odpowiednika komentarza, ponieważ próbują oderwać się od tekstu prawnego. Także w przypadku Chile można stwierdzić, że najważniejsze podręczniki nie stawiają sobie za cel interpretowania prawa, lecz jego ulepszania, szczególnie w zakresie wspomnianej już systematyki. Tendencja ta znajduje swoje wyjaśnienie w tym, że autorzy kluczowych publikacji zdobywają wykształcenie na zagranicznych uczelniach, bowiem studia doktorskie w dziedzinie prawa zostały w Chile uruchomione dopiero na początku XXI w.⁹⁷. Z tego powodu skłonność do importowania zagranicznych idei prawnych jest w Chile bardzo wyraźna. Można także

⁸⁹ Więcej na ten temat patrz: J. F. Stagl, *Die Rezeption der Lehre vom Rechtsgeschäft in Österreich durch Joseph Unger*, „Zeitschrift für Europäisches Privatrecht” 2007, t. 15, s. 37–55.

⁹⁰ J. Unger, *System des Oesterreichischen Allgemeinen Privatrecht*, Lipsk 1856–1864; podobnie później także A. Ehrenzweig, *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, Wien 1920–1925.

⁹¹ Porównanie z prawem latynoamerykańskim zob. D. Nelle, *Entstehung...*, s. 86 i n.

⁹² Więcej odniesień patrz: J. F. Stagl, *Das didaktische System des Gaius*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung” 2014, Vol. 131 (1), s. 313–348.

⁹³ J. P. Schmidt, *Zivilrechtskodifikation in Brasilien...*, s. 330 i n.

⁹⁴ Wypowiedź ustna z dnia 2 maja 2019 r.

⁹⁵ Por. K. S. Z. von Lingenthal, *Handbuch des französischen Civilrechts*, 3 vol., Heidelberg 1827.

⁹⁶ Por. A. Ehrenzweig, *System...*

⁹⁷ Zob. *Doctorado en Derecho en Chile*, (w:) Wikipedia, la enciclopedia libre [online]: https://es.wikipedia.org/wiki/Doctorado_en_Derecho_en_Chile (dostęp: 1.11.2020 r.).

zauważyć wyraźny wpływ wywierany na kraje latynoamerykańskie przez kraje europejskie i Stany Zjednoczone.

Największe znaczenie dla chilijskiej kultury prawnej po kodyfikacji miały zatem przede wszystkim Francja, ale też Stany Zjednoczone. W żadnym z tych państw nie przywiązuje się wielkiego znaczenia do formy komentarza. Dużo później zaczęły rozprzestrzeniać się wpływy kultury prawnej krajów niemieckojęzycznych, co być może sprawi, że komentarz otrzyma w tym kraju swoistą „drugą szansę”.

2. ARGENTYNA: ZAŁĄŻKI AUTENTYCZNEJ KULTURY KOMENTARZA

Podstawowym dziełem z zakresu argentyńskiego prawa cywilnego jest *Exposición y comentario del Código Civil Argentino* (dosł. *Przedstawienie i komentarz argentyńskiego Kodeksu cywilnego*) opublikowane w 10 tomach, autorstwa José O. Machado (1842–1910)⁹⁸. To monograficzne przedstawienie prawa cywilnego opiera się na systematyce ustawy. Na jego łamach Machado prezentuje w syntetycznej formie tekst prawny wraz z komentarzami Veleza Sarsfielda (1800–1875), twórcy Kodeksu cywilnego argentyńskiego z 1871 r. oraz odpowiednie orzecznictwo⁹⁹. Dzieło jest kolejnym przykładem występującej już w Chile „formy przejściowej” – „podręcznika wykładni”. Z jednej strony jest on wręcz niewolniczo dostosowany do struktury tekstu prawnego, z drugiej zaś analizuje prawa z perspektywy komparatystycznej.

Podobnie jak w Chile, w znacznie większej i mającej większe znaczenie gospodarcze Argentynie pojawiła się jedynie seria krótkich komentarzy do Kodeksu cywilnego z 1871 r.¹⁰⁰. Sytuacja zaczęła ulegać zmianie w 2004 r., kiedy wydawnictwo Rubinzal-Culzoni opublikowało pierwsze z dwunastu tomów komentarza *Código civil comentado (Doctrina, Jurisprudencia, Bibliografía)*¹⁰¹. Jest to pozycja, która wpisuje się we współczesną koncepcję komentarza, o naukowych aspiracjach oraz z opracowaniem orzecznictwa i literatury. Wydanie redagował

⁹⁸ J. O. Machado *Exposición y comentario del Código Civil Argentino*, Buenos Aires 1898–1903. Więcej na ten temat zob.: M. C. Filippi de Ghirardi, *El romanismo de los primeros exégetas el Código Civil*, „Anuario de Derecho Civil” 1997, nr 3, s. 59–72.

⁹⁹ W tej materii zob. A. Levaggi, *El romanismo de los primeros comentaristas del código civil argentino*, „Revista de Estudios Histórico-Jurídicos” 1991, nr 14, s. 137–155.

¹⁰⁰ Por. J. M. Guastavino, *Notas al Código Civil Argentino*, Buenos Aires 1898–1900; L. Segovia, *El código civil [argentino] anotado*, Buenos Aires 1894; B. Llerena, *Concordancias y comentarios del Código civil argentino*, Buenos Aires 1899–1903; na temat tych autorów zob.: A. Levaggi, *El romanismo...*

¹⁰¹ R. Lorenzetti (red.), *Código civil comentado*, Buenos Aires 2004.

Ricardo Lorenzetti¹⁰². Ostatnio komentarz ten został dostosowany do nowego stanu prawnego, powstałego po wejściu w życie Kodeksu cywilnego i handlowego Narodu, ponadto został on też uzupełniony o najnowszą literaturę i orzecznictwo¹⁰³.

Nowy i obszerny komentarz¹⁰⁴ do Kodeksu cywilnego i handlowego Narodu, który powstał pod patronatem Ministerstwa Sprawiedliwości, opublikowany przez jego własne wydawnictwo, stanowi przypadek szczególny. Opracowanie to zostało bowiem wydane jeszcze przed wejściem w życie kodyfikacji, a mianowicie w 2015 r. Z tego powodu, co oczywiste, nie było możliwe uwzględnienie jakiegokolwiek orzecznictwa. Cytowana literatura, jeśli w ogóle się ją przytacza, jest jedynie argentyńska. W zasadzie komentarz ten powinien spełniać funkcję podobną do komentarza Zeillera do ABGB¹⁰⁵ – państwo, zdając sobie sprawę z tego, że kodeks jest materią na tyle abstrakcyjną, że jego stosowanie może powodować trudności, ułatwia ten proces za pomocą półoficjalnego komentarza.

W przeciwieństwie do Chile, wydaje się, że w Argentynie komentarz ukształtował się w XXI w. jako forma prawnicza. Przyczyny tego stanu rzeczy tkwią z jednej strony w nowej kodyfikacji, która najwyraźniej niesie ze sobą stałe „zapotrzebowanie na komentarz”¹⁰⁶, z drugiej zaś w systemie prawnym w Argentynie, który już od pewnego czasu pozostaje pod istotnym wpływem rozwiązań włoskich, zapewne ze względu na silną imigrację z tego kraju¹⁰⁷. Włochy, jak wiadomo, są z kolei krajem, w którym forma komentarza jest dobrze znana¹⁰⁸. Warto też odnotować, że w Argentynie występuje stan „akceptacji kodyfikacji”,

¹⁰² Zob. *Ricardo Lorenzetti*, (w:) Wikipedia, la enciclopedia libre [online], https://en.wikipedia.org/wiki/Ricardo_Lorenzetti (dostęp: 1.11.2020 r.).

¹⁰³ R. Lorenzetti (red.), *Código civil y comercial de la Nación comentado*, Buenos Aires 2015; dwunasta część w trzech tomach poświęcona jest jurysprudencji.

¹⁰⁴ G. Caramelo, M. Herrera, S. Picasso, *Código Civil y Comercial de la Nación comentado*, Buenos Aires 2015.

¹⁰⁵ Por. F. von Zeiller, *Commentar über das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie*, Wien–Triest 1811–1813.

¹⁰⁶ Termin został ukuty przez A. Gehlena jako charakterystyka sztuki współczesnej, patrz: K. S. Rehberg, *Zeit-Bilder und weitere kunstsoziologische Schriften*, Frankfurt am Main 2016, s. 2.

¹⁰⁷ Por. P. Lerner, *El Código Civil italiano de 1942 y las reformas al Código Civil argentino*, “Boletín Mexicano de Derecho Comparado” 2002, Vol. 35 (103), s. 167–195; M. G. Losano, *Tra Uruguay e Italia. Couture e Calamadrei, due giuristi democratici nell’epoca delle dittature europee*, (w:) M. Rosario, T. Keiter, T. Duve (red.), *Derecho privado y modernización: América Latina y Europa en la primera mitad del siglo XX*, Munich 2015, s. 275–311; V. Tau Anzoátegui, *La influencia alemana en el derecho argentino: Un programa para su estudio histórico*, “Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas” 1988, Vol. 25, s. 607–634; analizuje także wpływy niemieckie w Argentynie, ale przykłady, które przedstawia, pochodzą z epoki, gdy komentarz był jeszcze daleki od posiadanej dzisiaj pozycji w niemieckiej kulturze prawnej.

¹⁰⁸ Por. F. P. Patti, *Kommentare zum italienischen Zivilgesetzbuch: Geschichte, Struktur und Funktion*, (w:) D. Kästle-Lamparter, N. Jansen, R. Zimmermann (Hrsg.), *Juristische Kommentare: Ein internationaler Vergleich*, Tybinga 2020, s. 61–86.

jako że Argentyńczycy mają obecnie kodyfikację zgodną z wymaganiami współczesności, co czyni ją atrakcyjnym tematem do komentowania.

3. BRAZYLIA

Patrząc na Brazylię, uwagę zwraca przede wszystkim komentarz do Kodeksu cywilnego z 1916 r., którego wartość wyraża się w autorytecie jego jedyne go autora – Clovisa Beviláqua (1859–1944)¹⁰⁹. Opublikowano łącznie dwanaście wydań tego komentarza, który od 1959 r. był redagowany przez jego następców¹¹⁰. Stosownie do piątna nadanego mu przez pierwszego autora, komentarz ten ma charakter systematyczno-egzegetyczny, zawiera jednak również odniesienia porównawcze i cytuje bardzo obszerną literaturę prawniczą, w tym także zagraniczną. Ponadto nie uporządkowano orzecznictwa w formie systematycznej. Oprócz tego istnieje również komentarz autorstwa Carvalho Santosa (1893–1956)¹¹¹ do dawnego kodeksu cywilnego, o teoretyczno-analitycznym charakterze.

Nie inaczej niż w Argentynie, nowa kodyfikacja brazylijskiego prawa cywilnego zaowocowała stworzeniem całej serii komentarzy. Kodyfikacja brazylijskiego prawa cywilnego z 2003 r. zrodziła bowiem naturalną potrzebę komentarza, czego rezultatem było wiele publikacji.

Z jednej strony należy wyróżnić komentarze takie jak ten Silvio de Salvo Venosa¹¹², publikowane raczej w formie zwartej, charakteryzujące się jedynie pobieżną analizą, a także komentarz opublikowany w 20 tomach pod redakcją Alvaro Villaça Azevedo, nieodznaczający się pogłębioną analizą komentowanych norm prawnych¹¹³. Z drugiej zaś strony znajduje się odpowiadający międzynarodowym standardom komentarz redagowany przez Nelsona Nery Juniora i Rosę Marię de Andrade Nery, który doczekał się już dwunastu wydań¹¹⁴. Komentarz ten charakteryzuje się precyzyjnymi wyjaśnieniami, opartymi zarówno na literaturze, jak i na orzecznictwie. Warto odnotowania jest również komentarz autorstwa Marii Heleny Diniz¹¹⁵, która na 1600 stronach, w zaledwie jednym tomie, była w stanie zawrzeć najważniejsze orzecznictwo i literaturę, dodatkowo należycie wyjaśniając obowiązujące normy prawne. Z pewnością można określić go mianem jednego z najlepszych komentarzy na kontynencie.

O autentycznej kulturze komentarza, rozumianej jako kultura, w której komentarz jest istotnym gatunkiem literatury prawniczej, można zatem mówić wyłącznie w Brazylii. Świadczy o tym fakt, że liczni autorzy regularnie tworzą

¹⁰⁹ Szerzej na ten temat patrz: J. P. Schmidt, *Zivilrechtskodifikation in Brasilien...*, s. 43 i n.

¹¹⁰ C. Beviláqua, *Código Civil dos Estados Unidos do Brasil Comentado*, Rio de Janeiro 1916.

¹¹¹ J. M. de Carvalho Santos, *Código civil brasileiro interpretado*, Rio de Janeiro 1953–1954.

¹¹² S. De Salvo Venosa, *Código Civil Comentado*, São Paulo 2011.

¹¹³ A. Villaça Azevedo, *Código Civil Comentado*, Rio de Janeiro 2003–2009.

¹¹⁴ N. Nery Junior, w: R. M. De Andrade (red.), *Código Civil comentado*, Rio de Janeiro 2017.

¹¹⁵ Por. M. H. Diniz, *Código Civil Anotado*, São Paulo 2017.

komentarze, nadając im różnorodne formy. Jak można wytłumaczyć powstanie tej szczególnej sytuacji właśnie w Brazylii? Brazylia jest z pewnością jednym z najbardziej otwartych na świat krajów Ameryki Łacińskiej. Jej kultura prawna jest także silnie naznaczona wpływem wzorów niemieckich¹¹⁶. Można to zaobserwować na przykład w komentarzu Bevilaqui, która przytacza literaturę i rozwiązania prawne z państw niemieckojęzycznych¹¹⁷, innym tego przykładem jest dzieło Augusto Teixeira de Freitas (1816–1893) noszące tytuł *Consolidação das Leis Civis* (dosł. Konsolidacja Praw Cywilnych)¹¹⁸. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że to właśnie Brazylijczycy znajdują się w najbardziej komfortowej sytuacji w procesie stosowania prawa. Nie możemy jednak zapomnieć, że szczytowym osiągnięciem brazylijskiej nauki prawa cywilnego nie jest jednak komentarz, a podręcznik: sześciotomowe „Tratado de Direito Privado” autorstwa Francisco Cavalcanti Pontes de Miranda (1892–1979)¹¹⁹ oraz podręcznik *Instituições de Direito Civil* (Instytucje Prawa Cywilnego) autorstwa Caio Mario da Silva Pereiry Neto (1913–2004)¹²⁰. Poszczególne tomy opracowania doczekały się wielu wydań (od 13 do 23)¹²¹.

4. EKWADOR

Ekwador przyjął w 1857 r., a zatem na krótko po jego wejściu w życie, chilijski Kodeks cywilny. Na początku XX w. Luis Felipe Borja Pérez (1845–1912)¹²² poświęcił mu bardzo szczegółowy (przez co nigdy nie zdołał go dokończyć¹²³) komentarz, który nawet pomimo tej fragmentaryczności jest znaczącym osiągnięciem prawniczym. Wspominany komentarz jest jednak przypadkiem osamotnionym, jak często zdarza się na kontynencie, i nie wpłynął znacząco na

¹¹⁶ Przede wszystkim patrz: O. L. Rodrigues, *A influência do BGB e da doutrina alemã no Direito Civil brasileiro do século XX*, “Revista dos Tribunais” 2013, Vol. 102, nr 938, s. 45–110.

¹¹⁷ Patrz: R. M. Fonseca, *A Cultura Jurídica Brasileira e a Questão da Codificação Civil*, “Revista de Faculdade de Direito UFPR” 2006, s. 61–76; A. Peixoto de Suza, *Uma historiografia para a cultura jurídica brasileira*, (w:) R. M. Fonseca (red.), *Nova História Brasileira do Direito – Ferramentas e Artesanias*, Kurtyba 2012, s. 55–81.

¹¹⁸ Por. C. M. da Silva Pereira, *Instituições de Direito Civil*, Rio de Janeiro 1961 (pierwsze wydanie). Ponadto, więcej informacji patrz.: J. P. Schmidt, *Zivilrechtskodifikation in Brasilien...*, s. 332 i n.

¹¹⁹ F. C. Pontes de Miranda, *Tratado de Direito Privado*, Rio de Janeiro 1954–1970.

¹²⁰ Zob. C. M. da Silva Pereira, *Instituições...*, 1961–1974.

¹²¹ Zob. podsumowanie: *Instituições de Direito Civil*, w: *Wikipedia, a enciclopedia livre* [online], https://pt.wikipedia.org/wiki/Institui%C3%A7%C3%B5es_de_Direito_Civil (dostęp: 1.11.2020 r.).

¹²² Na temat jego osoby patrz: Luis Felipe Borja Pérez w: R. Pérez Pimentel, *Diccionario Biográfico Ecuador, Tomo IV*, Guayaquil 1987.

¹²³ Por. L. F. Borja, *Estudios sobre el Código civil chileno*, Paris 1907–1908.

kulturę prawną. Świadczy o tym chociażby fakt, że w Chile komentarz Borja jest praktycznie nieznanymi.

5. KOLUMBIA

Podobnie jak Ekwador, Kolumbia przejęła w dużej mierze chilijski Kodeks cywilny. W tym kraju istnieje kilka zwięzłych komentarzy do tego kodeksu¹²⁴, publikowanych zwykle nakładem wydawnictwa Legis¹²⁵, podążających modelem komentarzy bazujących na orzecznictwie, są one jednak zjawiskiem względnie nowym. W Kolumbii tradycyjnie publikuje się jednak nie tyle komentarze, co raczej wielkie podręczniki, mylnie nazywane przez niektórych „komentarzami”¹²⁶. W rozdziale dotyczącym „literackiej historii” Kolumbii, Isabel Cristina Jaramillo pisze o czterech podręcznikach prawa cywilnego z końca XIX w. i początków XX w.: z jednej strony są to Antonio José Uribe/Edmond Champeau¹²⁷ oraz Eduardo Rodríguez¹²⁸, a z drugiej Fernando Vélez¹²⁹ i Nicasio Anzola¹³⁰. Podczas gdy ci pierwsi autorzy podejmowali w swoich dziełach próbę przeniesienia na grunt Kolumbii myśl hiszpańską i francuską, aby w ten sposób dokonać transformacji prawa, drudzy poświęcili się zadaniu narodowej interpretacji prawa cywilnego – adaptacji chilijskiego Kodeksu cywilnego¹³¹. Nic zatem dziwnego, że Uribe i Champeau konsekwentnie uważali chilijski Kodeks cywilny za konstrukcję obcą, wobec czego także sztuczną w realiach swojego kraju¹³², podczas gdy Vélez i Anzola okazywali jej szacunek. Jest

¹²⁴ Por. H. Valencia Restrepo, *Código Civil concordado y comentado*, Medellín 2007; R. H. A. Torrado, *Código civil: anotado y concordado, citas legales y jurisprudenciales*, Bogotá 2011.

¹²⁵ Por. A. Tafur González [et al.], *Código Básico Civil*, Bogotá 2021.

¹²⁶ Wyczerpującą bibliografię podaje Jaramillo, zob.: I. C. Jaramillo, *Derecho y familia en Colombia: Historias de raza, género y propiedad (1540–1980)*, Bogotá 2013, s. 239 i n.

¹²⁷ J. A. Uribe, E. Champeau, *Tratado de derecho civil colombiano*, Paris 1899.

¹²⁸ E. Rodríguez, *Curso elemental de derecho civil colombiano*, Bogotá 1919.

¹²⁹ F. Vélez, *Estudio sobre el derecho civil colombiano*, Paris 1926.

¹³⁰ N. Anzola, *Lecciones elementales de derecho civil colombiano*, Bogotá 1918.

¹³¹ Odnośnie do Anzoli patrz: I. C. Jaramillo, *Derecho y familia...*, s. 246; F. Vélez, *Estudio sobre...*

¹³² Por. J. A. Uribe, E. Champeau, *Tratado...*, s. X; E. Rodríguez, *Curso elemental...*, s. 4; Rodríguez ogranicza się głównie do powielenia Planiola; M. Planiol, *Traité élémentaire de droit civil conforme au programme officiel des Facultés de Droit*, Paris 1928; F. Pichon 1900. Jest to jeden z najważniejszych podręczników francuskiej tradycji prawniczej. Można zauważyć pewne podobieństwa między tym podejściem a sytuacją w Polsce w latach II Rzeczypospolitej. Wobec braku kodyfikacji narodowej, co można potraktować analogicznie do dyskomfortu wobec kodeksu w Kolumbii, czymś naturalnym był zwrot do podręcznika, szczególnie właśnie autorstwa Planiola. Poszczególne traktaty francuskiego jurysty były począwszy od 1922 r. tłumaczone na język polski [M. Planiol, *Podręcznik prawa cywilnego (o darowiznach i testamentach)* (tłum. A. Słonimski), Warszawa 1922; M. Planiol, *O spadkach* (tłum. J. Namitkiewicz), Warszawa 1927; M. Planiol,

bowiem oczywiste, że niedoceniając wartości własnej kodyfikacji utrudnia stworzenie komentarza, w takiej sytuacji bowiem autorzy preferują raczej podręcznik, formę, która niesie ze sobą więcej swobody wypowiedzi, także wobec narodowej kodyfikacji.

6. MEKSYK

W Meksyku, kraju związanym kulturowo szczególnie z Hiszpanią, ale także ze Stanami Zjednoczonymi, natknąć się można jedynie na dwa i to dość powierzchowne komentarze prawa cywilnego¹³³. Wydaje się, że jest to, przynajmniej częściowo, wynik dominacji prawa konstytucyjnego, a dokładnie pewnego rodzaju

O zobowiązaniach (tłum. A. Kramsztyk, M. Przedborski), Warszawa 1928]. Na temat *O spadkach* wypowiadał się tłumacz: Przekład tego znakomitego i – jak słusznie w przedmowie zaznacza prof. Namitkiewicz – zawsze żywotnego podręcznika naukowego, który stanowi niewyczerpaną skarbnicę wiedzy w dziedzinie prawa cywilnego Napoleona – wzbogaca znacząco naszą literaturę prawniczą, posiadającą dotychczas dwie tylko prace o tej materii: przekład komentarza C. Demolombe'a (przeł. Nowakowski) z 1901 r., „O spadkach” i pracę Henryka Konica: „Otwarcie i objęcie spadku” (wykład porównawczy). Podręcznik Planiola jest dziełem systematycznym, składającym się z 7 rozdziałów: Wiadomości wstępne – Warunki wymagane do dziedziczenia – Rodzaje spadkobierców – Przeniesienie spadku – Wybór pozostawiony dziedzicowi – Stosunki między dziedzicem a osobami trzecimi – Stosunki spadkobierców między sobą. Jako aneks dodano dotyczące przedmiotu normy polskiego prawa prywatnego międzydzielnicowego, a poza tym podano też tezy z orzecznictwa b. Senatu rosyjskiego i Sądu Najwyższego. – „Dla prawników polskich z innych dzielnic dzieło to ma tę wartość niepoślednią, iż umożliwia im cenioną dziś na ogół w praktyce sądowej wykładnię porównawczą i pogłębienie wykształcenia prawniczego”; A. Lutwak, *Z nadesłanych książek i czasopism*, „Głos Prawa” 1928, nr 1, s. 165. Popularność dorobku M. Planiola i powszechność jego użycia, tak w Akademii, jak i przed sądem (można odnaleźć przemówienia sądowe m.in. adw. Z. Sokołowskiego, prokuratora S. Rudnickiego i adw. M. Brokmana; patrz: S. Gelernter (red.), *Mowy sądowe*, Warszawa 1926, s. 64, 106, 202) doprowadziła do wydawania polskich publikacji będących wyciągiem z jego dzieł, które służyły jako podstawa studiów prawniczych, np. T. Fuks, S. T. Neumark, *Prawo spadkowe. Testamenty. Darowizny obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym. Podręcznik dla studentów IV kursu prawa opracowany na podstawie wykładów uniwersyteckich i dzieł M. Planiola przez mgr. T.F. i mgr. S. T. N.*, Warszawa 1938–1939. Jednocześnie należy przypomnieć w tym miejscu o polskiej tradycji komentatorskiej z przełomu XIX i XX w., komentarze W. J. Jaworskiego oraz S. Wróblewskiego, a także późniejsze dzieła powstałe po powstaniu Kodeksu zobowiązań z 1933 r.; szerzej na ten temat pisze W. Dajczak, *Juristische Kommentare in Polen: Ausländische Standards und die Suche nach einem eigenen Stil*, (w:) D. Kästle-Lamparter, N. Jansen, R. Zimmermann (Hrsg.), *Juristische Kommentare: Ein internationaler Vergleich*, Tuebingen 2020. Ten polski wątek wydaje się w interesujący sposób korespondować z omawianą zależnością między komfortem i dyskomfortem a popularnością komentarza jako gatunku literatury prawniczej.

¹³³ Universidad Nacional Autónoma de México, *Código Civil para el Distrito Federal en Materia Común y para toda la República en Materia Federal comentado*, México 1987–1988; Universidad Nacional Autónoma de México (red.), *Código Civil federal comentado*, México 2019.

włączenia prawa prywatnego w obszar prawa publicznego¹³⁴. W konsekwencji ważne komentarze dotyczą tylko konstytucji meksykańskiej z 1917 r.¹³⁵.

7. PERU

Wreszcie, w Peru funkcjonuje zaskakująco dobry, dziesięciotomowy komentarz Gutiérreza Camacho do peruwiańskiego Kodeksu cywilnego¹³⁶. W tym kraju, podobnie jak w Argentynie, widoczny jest znaczący wpływ prawa włoskiego, szczególnie *Codice civile* z 1942 r.¹³⁷, co jest przede wszystkim skutkiem imigracji. Pod względem metodologii wspomniany komentarz nie jest osiągnięciem wybitnym, w pierwszej kolejności przedstawia bowiem teorię naukową dotyczącą każdego z komentowanych przepisów, ażeby następnie przedstawić odpowiednie dlań orzecznictwo. Rzucającym się w oczy celem tej pracy jest pogłębienie i umocnienie kodyfikacji poprzez komparatystykę, do czego wykorzystano cytaty z literatury pochodzącej zarówno z kultury *common law*, jak i z Niemiec, Francji, Włoch oraz Hiszpanii. Komentarz ten nie próbuje zatem badać „ducha” kodyfikacji, w znaczeniu nadanym temu pojęciu przez Andrésa Bello. W tym ujęciu kodeks nie jawi się więc jako bezpośredni przedmiot komentarza, innymi słowy, nie wydaje się być on ostatecznym celem intelektualnych wysiłków, ale raczej pełni rolę ram normatywnych dla dyskusji prawniczej, wspomaganą szerokim spektrum zagranicznych źródeł. W konsekwencji koncepcja komentarza w Peru nie jest klarowna i przybliży się w istocie do podręcznika, ewentualnie można ją przyporządkować do wspomianej już wyżej formy przejściowej, jaką jest „podręcznik wykładni”, który zajmuje pozycję podobną do „komentarza instytucyjnego”, czyli komentarza zajmującego się instytucjami prawa cywilnego.

V. NOWELIZACJA ZAMIAST KOMENTARZA

Jeśli uznać chilijski Kodeks cywilny za najważniejszą ze względu na swój poziom intelektualny i dalsze oddziaływanie kodyfikację w Ameryce Łacińskiej,

¹³⁴ Więcej na ten temat patrz: J. C. Cassagne, *El nuevo constitucionalismo y las bases del orden jurídico*, „Revista de Investigações Constitucionais” 2015, Vol. 2, nr 1, s. 219–241.

¹³⁵ J. R. Cossío Díaz (red.), *Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos Comentada*, México 2017.

¹³⁶ W. Gutiérrez Camacho (red.), *Código civil comentado por los 100 mejores especialistas*, Lima 2003, s. 733–757.

¹³⁷ Por. J. Espinoza, *La influencia de la experiencia jurídica italiana en el Código Civil peruano en materia de responsabilidad civil*, „Derecho PUCP. Revista de la Facultad de Derecho” 2003, num. 56, s. 733–757.

z czym z pewnością zgodziliby się także bezstronni obserwatorzy, z zaskoczeniem będzie można stwierdzić, że kodyfikacja ta w istocie nigdy nie była skomentowana, mimo że Gregorio Lopez był znaczącym prekursorem tego gatunku.

Kierując wzrok na kraje Ameryki Łacińskiej, w których w przeciwieństwie do Chile rozwinęła się mniej lub bardziej kultura komentarza, czyli na Argentynę, a przede wszystkim na Brazylię, zdumiewa fakt, że akurat w tych dwóch krajach, na początku XXI w. przyjęto nowe kodyfikacje prawa cywilnego, mimo że wcześniejsze regulacje cieszyły się dużą akceptacją, a przykłady Francji i Austrii pokazują, iż można funkcjonować nawet przez długi czas z przestarzałą kodyfikacją, jeśli tylko nieustannie modyfikuje się ją za pomocą analizy naukowej i odpowiedniej wykładni.

Pomimo podanych przykładów nie wydaje się, aby komentarz w Ameryce Łacińskiej był rozwijającym się gatunkiem literatury prawniczej. Niewątpliwie dominującą formą pozostaje podręcznik, mimo że nie jest on funkcjonalnym odpowiednikiem komentarza. Podczas gdy podręcznik dystansuje się od prawa, komentarz zbliża się do niego, stanowiąc swego rodzaju przewodnik.

W tym stanie rzeczy nasuwa się pytanie, czy brak silnej pozycji komentarza w kulturze prawnej z jednej strony oraz tak istotna w Ameryce Południowej rola podręczników z drugiej, ma jakiś związek z głęboko zakorzenionym stosunkiem wobec prawa? Stosunkiem, który znajduje następnie odzwierciedlenie w pragnieniu nowej kodyfikacji i modyfikacji prawa?

Kluczem do odpowiedzi na to pytanie mogą być spostrzeżenia Salvadora de Madariagi (1886–1976), męża stanu i liberalnego myśliciela. W swoim dziele *España. Ensayo de historia contemporánea* (dosł. *Hiszpania. Esej o historii współczesnej*), należącym obecnie do klasyki gatunku¹³⁸, autor ten porównuje dyktaturę Mussoliniego z rządami Primo de Rivery (1870–1930) w latach 20., czemu daje wyraz w następujących słowach:

„Warto zwrócić uwagę na głęboką różnicę, jaka oddziela faszyzm od dyktatury hiszpańskiej. Duce, prawdziwy mąż stanu, kierujący wolę intelektem, dostrzegał znaczenie prawa. Rzecz jasna zmienił on prawo tak, aby pasowało ono do jego koncepcji państwa, ale je stosował. Dyktator hiszpański, sierżant przebrany za męża stanu, wygłaszał swoje rozkazy na prawo i lewo, nijak na prawo nie zważając. W prostocie swojego ducha dyktator był tym, który wydawał rozkazy, a prawo było jedynie uciążliwą książką, dobrą dla ograniczonych prawników [*leguleyos*]¹³⁹.”

Taki stosunek do prawa jest nieprzypadkowy, jako że wszystkie¹⁴⁰ wyżej wspomniane państwa latynoamerykańskie, włącznie z Brazylią, doświadczyły

¹³⁸ S. De Madariaga, *España. Ensayo de historia contemporánea*, Madrid 1978, s. 290 (kursywa autora tekstu oryginalnego; tłumaczenie własne).

¹³⁹ Tłumaczenie własne.

¹⁴⁰ Chile prawdopodobnie stanowi wyjątek, przynajmniej do 1973 r. Szerzej na ten temat zob.: A. Edwards, *La fronda aristocrática en Chile*, Santiago 1928.

w XIX w. rządów mniej lub bardziej autorytarnych, czy to sprawowanych przez *juntę*, czy to przez *caudillo*. Jednocześnie wszystkie te kraje łączyła ta sama tradycja, która w Hiszpanii umożliwiła dojście do władzy Primo de Rivery, przedostatniego, z długiego szeregu generałów w rządzie. W Ameryce Łacińskiej z kolei podejście do prawa, opisane przez Madariagę, powinno być nawet silniejsze, skoro w państwach tych wiekrólowie i gubernatorzy sprawowali swoje rządy w sposób zmilitaryzowany¹⁴¹. W centrum każdego tradycyjnego latynoamerykańskiego miasta znajduje się *plaza de armas* (Plac Defilad), wokół którego usytuowane są kościoły i budynki administracyjne. Tak jest na przykład w Bogocie (Plac Boliwara), Buenos Aires (Plac Majowy), Limie (Wielki Plac lub Plac Defilad), Meksyku (*Zócalo*), Quito (Plac Niepodległości), czy w Santiago (Plac Defilad)¹⁴². Wydaje się, że właśnie w ten sposób wykształciła się tak zwana tradycja *caudillismo*¹⁴³, w której prawo jest raczej ozdobą, wobec czego komentarz *sensu stricto* nie jest potrzebny.

Powyższe obserwacje potwierdza też fakt, że w podręcznikach tworzy się prawo idealne będące odbiciem prawa naturalnego, tak jak nakazuje to czynić francuska bądź niemiecka tradycja prawna. Należy także dodać, że teoria prawa rozwijana na uniwersytetach katolickich odbywa się zgodnie z myślą tomistyczną¹⁴⁴, a zatem w sposób otwarcie prawnonaturalny, podczas gdy to, czego naucza się na uniwersytetach publicznych, ma charakter pozytywistyczny w ścisłym tego słowa znaczeniu¹⁴⁵. Nie oznacza to jednak, że rezultaty stosowania tych metod są drastycznie różne: jeżeli instytucje te nie podchodzą do prawa z należyłą powagą, wtedy też mogą stanowczo oczekiwać przestrzegania prawa, nie spodziewając się jednocześnie komplikacji wynikających z metodologicznej niespójności.

Wreszcie, uprawia się również komparatystykę, zapewne po to, aby upewnić się, że prawo rozwija się w tym samym kierunku, co w innych państwach przynależnych do tego samego kręgu kulturowego. Znamienne w tym względzie jest zjawisko, które można nazwać latynoamerykańskim eklektyzmem¹⁴⁶. Jak

¹⁴¹ Dlatego praktycznie we wszystkich latynoamerykańskich miastach, plac centralny, przy którym znajdują się siedziby władz kościelnych i świeckich, nazywa się *plaza de armas* (Plac Defilad); por. M. Rojas, *La plaza mayor y el urbanismo, instrumento de dominio colonial*, Barcelona 1978.

¹⁴² Por. M. Rojas, *La plaza...*, s. 47–53, 55–84 (wszystkie tłumaczenia własne).

¹⁴³ Por. P. Castro, *El caudillismo en América Latina, ayer y hoy*, "Política y cultura" 2007, nr 27, s. 9–29; P. Cotés, *Los caudillos*, Bogotá 2009.

¹⁴⁴ R. Madrid Ramírez, *Rafael Fernández Concha y el iusnaturalismo tomista en Chile*, "Revista chilena de Derecho" 2006, Vol. 33, nr 1, s. 5–15; S. Vidal Muñoz, *Apuntes sobre la filosofía en Chile*, Buenos Aires 1956, s. 18 i n.

¹⁴⁵ Za przykład może posłużyć obszerny podręcznik A. Squelli; zob.: A. Squella, *Introducción al derecho*, Buenos Aires 2014.

¹⁴⁶ Na temat tego zjawiska szerzej patrz: O. Ianni, *El laberinto latinoamericano*, México 1997, s. 81–101.

się wydaje, w każdym kolejnym pokoleniu nauka prawa w Ameryce Łacińskiej obiera sobie jakieś nowe państwo za źródło inspiracji prawnych, a nawet więcej, w każdym pokoleniu prawników można znaleźć *Chicago Boys* (liberalnych technokratów i zwolenników teorii sprawiedliwości, czerpiących inspirację ze Stanów Zjednoczonych¹⁴⁷), a także germanofilów, frankofilów, anglofilów, italo-filów i hispanofilów (pod tymi terminami kryją się różne wpływy europejskie, zależnie od tego, co akurat jest modne w Hiszpanii¹⁴⁸) i innych, którzy oddają się studiom nad prawem importowanym z różnych krajów i różnych epok.

Zgodnie z powyższym, w krajach Ameryki Łacińskiej prawu nadaje się przede wszystkim funkcję reprezentacyjną. Ustawa reprezentuje bowiem deklarację *praworządności, demokracji i postępu*¹⁴⁹, choć to, że ustawa zawiera takie „wyznanie”, nie oznacza w żadnym razie, ani tego, że ona egzystuje, ani tego, że ona faktycznie znajduje zastosowanie... I właśnie ta „reprezentacyjna” funkcja dostarcza oczywistego wyjaśnienia wprost maniakalnych skłonności państw latynoamerykańskich do uchwalania nie tylko nowych kodeksów cywilnych, lecz przede wszystkim konstytucji, które są zmieniane w zasadzie w każdym pokoleniu, czego potwierdzeniem jest kryzys konstytucyjny w Chile w latach 2019–2020¹⁵⁰. Skoro obowiązuje „nieżywa, ustawa, która nie funkcjonuje jak *fons omnis publici privatque iuris*¹⁵¹, jak mawiali Rzymianie o pozostającym w mocy przez prawie 1000 lat prawie XII tablic, to konsekwencją tego jest, jak się wydaje, konieczność „przyozdobienia” za pomocą możliwie nowoczesnej ustawy. Konsekwencją jest permanentna kodyfikacja. Wydaje się, że ten „kodyfikacjonizm” jest funkcjonalnym ekwiwalentem braku komentarza – tam gdzie nie ma komentarza,

¹⁴⁷ Więcej na ten temat zob.: K. Fischer, *The Influence of Neoliberals in Chile before, during, and after Pinochet*, (w:) P. Mirowski, D. Plehwe (eds.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge 2015, s. 305 i n.; C. Huneeus, *Tecnócratas y políticos en un régimen autoritario: Los “Odeplan Boys” y los “Gremialistas” en el Chile de Pinochet*, “Revista de ciencia política” 1998, Vol. 19, No. 2 s. 125–158. “Odeplan” to akronim pochodzący od “Oficina de Planificación Nacional” (dosł. Narodowe Biuro Planistyczne), organ, w którym od 1967 r. do 1990 r. pracowało wielu z tych liberalnych technokratów. „Gremialismo” (dosł. kolegializm) odnosi się do idei państwa korporacyjnego, jak np. tego wprowadzonego za czasów rządów generała Franco. Szczegółowo wyjaśnia to twórca obecnej konstytucji chilijskiej Jaime Guzmán; por. J. Guzmán, *El Gremialismo y su postura universitaria en 36 preguntas y respuesta*, Santiago 1966, reprint 2013.

¹⁴⁸ Tak było chociażby w przypadku A. Moralesa Merino, który w znacznym stopniu przyczynił się do rozpowszechnienia myśli Rabla w Ameryce Łacińskiej właśnie poprzez Hiszpanię; zob.: A. R. Vidal (red.), *Estudios de derecho de contratos: En Homenaje a Antonio Manuel Morales Moreno*, Santiago 2018.

¹⁴⁹ “Ład i Postęp” to oficjalna dewiza Brazylii.

¹⁵⁰ Więcej na ten temat w artykule konstytucjonalisty Uniwersytetu Chilijskiego, w którym interpretuje on obecną chilijską konstytucję jako implementację programu Chicago Boys, z czego wyprowadza argument uzasadniający jej zmianę: R. Letelier, *Chile: la necesidad del cambio constitucional*, https://elpais.com/elpais/2020/01/13/opinion/1578952050_225394.html (dostęp: 1.11.2020 r.).

¹⁵¹ Liwiusz 3, 34, 6.

nie ma żywiolowego rozwoju prawa, a kiedy tego brak, kodyfikacja szybko pozostaje w tyle, czemu zaradzić może nowa kodyfikacja.

Takie znaczenie ustawy rozwijane jest również w nauce metodologii. W ten sposób pierwszeństwo zyskuje wykładnia językowa, traktowana niejednokrotnie wręcz jako moralny zakaz modyfikacji treści przepisu. Przy tym nie jest jednak do końca pewne, czy „kodyfikacjonizm” latynoamerykański jest tego powodem czy skutkiem, jako że „także tutaj, podobnie jak we wszystkich historycznych fenomenach, przyczyna jest jednocześnie skutkiem, [a] skutek jednocześnie przyczyną”, jak napisał w innym kontekście pandektysta August Bechmann¹⁵². Nie wydaje się zatem zaskakujące, że chilijski Kodeks cywilny zawiera odrębny rozdział, dotyczący interpretacji prawa, który rozpoczyna się od art. 19:

Gdy sens przepisu jest jasny, nie pomija się jego dosłownego brzmienia pod pretekstem interpretacji w jego duchu. Można jednak, celem interpretacji niejasnego sformułowania przepisu odwołać się do jego celu lub ducha, wyraźnie wyrażonych w nim samym lub w wiarygodnej historii jego ustanowienia¹⁵³.

Artykuł 19 zakazuje, bez cienia wątpliwości, interpretacji historyczno-celowościowej, gdy brzmienie ustawy jest oczywiste. Można uciec się do tej metody wykładni tylko wówczas, gdy nie jest ono jednoznaczne, pod warunkiem wszakże, że wynika to z samej normy lub genezy jej uchwalenia. Kolejne przepisy, niepowoływane w tych rozważaniach, odnoszą się do interpretacji tekstu, interpretacji systematycznej oraz „łagodnej interpretacji”. Dział kończy się artykułem 24, który brzmi:

W przypadkach, w których nie ma możliwości stosowania powyższych reguł interpretacyjnych, fragmenty niejasne lub sprzeczne interpretuje się w sposób najlepiej odpowiadający ogólnemu duchowi prawodawstwa i naturalnej słuszności¹⁵⁴.

Inaczej rzecz ujmując, interpretacja, jeśli przedstawione reguły wykładni, brzmienie ustawy, jej historia, język, przyjęta systematyka nie doprowadzą do rozsądnego rezultatu, wtedy, i tylko wtedy, można interpretować niejednoznaczny lub sprzeczny fragment, należy to przy tym czynić w sposób najlepiej odpowiadający „ogólnemu duchowi” i „naturalnej słuszności” prawa. W konsekwencji ustawa, a właściwie Bello, daje do zrozumienia, że prawdziwie historyczna wykładnia, która odwołuje się do historii prawa i podstawowych zasad słuszności oraz obiektywna interpretacja teleologiczna stanowią *ultima ratio* w stosowaniu prawa, udzielając tym samym wyraźnie pierwszeństwa wykładni językowej.

Podejście takie znajduje wyraz na przykład wobec odpowiedzialności obiektywnej w Chile. Odpowiedzialność obiektywna jest wprawdzie pewną koncepcją,

¹⁵² A. Bechmann, *Das römische Dotalrecht*, Erlangen 1867, s. 38.

¹⁵³ Tłumaczenie własne na podstawie tekstu autentycznego.

¹⁵⁴ Tłumaczenie własne na podstawie tekstu autentycznego.

która na płaszczyźnie abstrakcyjnej nie była znana Andrésowi Bello, jednakże w ustawie można znaleźć przynajmniej jeden możliwy punkt odniesienia: oprócz generalnej klauzuli deliktowej wyrażonej w art. 2314¹⁵⁵, Kodeks cywilny zawiera także inny przepis o podobnym charakterze, który brzmi: „Co do zasady wszelka szkoda, której wyrządzenie można przypisać innej osobie z powodu jej zamiaru albo niedbalstwa, musi zostać przez tę osobę naprawiona”.

Część chilijskich badaczy, przede wszystkim Barros, w swoim podręczniku dotyczącym odpowiedzialności cywilnej, interpretuje tę normę jako domniemanie winy sprawcy działania szkodzącego, tak aby móc wyprowadzić z tego następnie zasadę odpowiedzialności obiektywnej¹⁵⁶. Javier Barrientos stanowczo krytykuje takie podejście, podnosząc, że w ten sposób tworzy się „wymagowany kodeks”, jako że ta druga generalna reguła zawiera założenia faktyczne, które nie zostały uwzględnione w pierwszej¹⁵⁷. Jeśli z tej perspektywy spojrzymy na niemiecki kodeks cywilny z 1896/1990 r. (*Bürgerliches Gesetzbuch – BGB*), biorąc pod uwagę, jak daleko przed reformą prawa zobowiązań wykładnia odeszła od literalnego tekstu kodeksu, to stanowczość tej krytyki Barrientosa nie zaskakuje, ponieważ tkwi w tym samym podejściu, jaki opisano w powyższych obserwacjach. Takie podejście sprawia, że zwyczajnie niemożliwe staje się adaptowanie kodeksu do zmieniających się okoliczności drogą wykładni.

W niniejszych rozważaniach ukazują się dwa dominujące odczucia w stosunku do kodyfikacji. Z jednej strony jest to stan pewnej powściągliwości wobec niej, mogący prowadzić do jej zaniedbania, a także do opracowywania podręczników, o których, mówiąc wprost, nie za bardzo wiadomo, jakiego prawa dotyczą. Z drugiej strony znajduje się zaś stan usatysfakcjonowania kodeksem, który może doprowadzić do tego, że tenże nie zostanie odsunięty na bok, jako nieposiadający już praktycznego znaczenia monument, lecz podejmie się wysiłek ożywienia go, mając na celu jego naukowe zbadanie przez prawników skłonnych poświęcić „potrzeby życiowe” dla historycznej rzetelności. Dotyczy to przede wszystkim Chile.

Na zakończenie pozostało podsumowanie prowadzonych rozważań. W Ameryce Łacińskiej z jednej strony występują prace o charakterze komparatystycznym, traktujące ustawę raczej po macoszemu, z drugiej zaś można dostrzec przewagę podręcznika, który ostatecznie służy do stosowania prawa naturalnego. Po drugiej stronie medalu znajduje się „latynoamerykański kodyfikacjoznim”. Postawa ta absolutnie nie sprzyja powstawaniu komentarzy. Niemniej jednak w niektórych państwach, zwłaszcza w Chile, zaczyna się przypominać o wartości

¹⁵⁵ “El que ha cometido un delito o cuasidelito que ha inferido daño a otro, es obligado a la indemnización; sin perjuicio de la pena que le impongan las leyes por el delito o cuasidelito”, tłum.: “Kto w wyniku czynu niedozwolonego wyrządził drugiemu szkodę, zobowiązany jest do jej naprawienia, chyba że przepis szczególnie stanowi inaczej”.

¹⁵⁶ E. Barros, *Tratado...*, s. 147 i n.

¹⁵⁷ J. Barrientos Grandón, *De la presunción...*, s. 9.

i głębi samej kodyfikacji, co doprowadziło do powstania pierwszego naukowego komentarza dotyczącego póki co samej kodyfikacji, nie zaś prawa jako takiego¹⁵⁸. Czas pokaże, czy to usatysfakcjonowanie z kodyfikacji jest wyrazem powszechnego odczucia, czy raczej należy do niewielkiej elity.

Nie bez przyczyny jedno z najważniejszych dzieł latynoamerykańskiego intelektualizmu nazywa się właśnie *Scholia* [czyli komentarze – przyp. J.S.] *do tekstu implicite*¹⁵⁹. Ich autor, Kolumbijczyk Nicolás Gómez Dávila, przyjmował radykalnie kreolską postawę, która pozwoliła dojść do wniosku, że komentarz jest obcy charakterowi autochtonicznemu Ameryki Łacińskiej, a raczej jest gatunkiem hiszpańskiego imperializmu. Przyjęcie takiego gatunku i jego odrzucenie przypominają związek miłości i nienawiści do matki ojczyzny, który jest charakterystyczny dla tego kontynentu.

REFERENCES

- Aguilar J. L., *Derecho civil: personas*, Caracas 1987
- Aguilera y Velasco A., *Código Civil Chileno comentado, concordado y comparado con las legislaciones vigentes en Europa y América*, Madrid 1881
- Alessandri A., *De la compraventa y de la promesa de venta*, Santiago 2003
- Alessandri A., *De la responsabilidad extracontractual en el derecho civil chileno*, Santiago 1943
- Alessandri A., Somarriva M., Vodanovic A., *Curso de derecho civil: basado en las explicaciones de los profesores de la Universidad de Chile Arturo Alessandri Rodríguez y Manuel Somarriva Undurraga*, 4 vol., Santiago 1945
- Alterini A., Soto C., *El proceso de codificación del Derecho privado en Perú y Argentina*, “Revista de la Facultad del Derecho PUCP” 2000, nr 53
- Amunátegui Perelló C. F., *¿Andrés Bello y el Código Civil japonés?*, “Revista Chilena de Derecho” 2012, Vol. 39, No. 2
- Amunátegui Perelló C., *Código Civil de Chile: Edición anotada, concordada y con fuentes*, Santiago 2019
- Amunátegui Reyes M. L., *Don Andrés Bello y el Código Civil*, Santiago 1885
- Anzola N., *Lecciones elementales de derecho civil colombiano*, Bogotá 1918
- Ballesteros A., *Alfons X el Sabio*, Barcelona 1984

¹⁵⁸ Zob. G. Figueroa [et al.], *Repertorio de Legislación y Jurisprudencia chilenas. Código civil y leyes complementarias*, Santiago 1996–1998, a także jego kontynuacja, zob. I. de la Maza (red.), *Código Civil sistematizado con jurisprudencia*, Santiago 2011. Są to „komentarze orzecznicze”, które wykorzystują strukturę Kodeksu cywilnego jako pewnej ramy dla usystematyzowania orzecznictwa oczywiście opartego na ustawie. Głównym celem tego formatu jest uporządkowanie orzecznictwa w łatwy do zlokalizowania sposób, nie zaś interpretacja Kodeksu cywilnego.

¹⁵⁹ N. Gómez Dávila, *Escolios a un texto implícito*, Vilaür 2009; wyd. polskie: N. Gómez Dávila, *Scholia do tekstu implicite* (tłum. K. Urbanek), Warszawa 2014.

- Barrientos Grandón J., *De la presunción general de culpa por el hecho propio: a propósito de los artículos 2314 y 2329 y de nuestro 'Código Civil imaginario'*, "Revista Chilena de Derecho Privado" 2009, nr 13
- Barrientos Grandón J., *El Código Civil. Su jurisprudencia e historia*, Vol. 1–2, Santiago 2016
- Barros E., *Tratado de responsabilidad extracontractual*, Santiago 2010
- Bechmann A., *Das römische Dotalrecht*, Erlangen 1867
- Bello A., *Gramática de la lengua castellana destinada al uso de los americanos*, Santiago 1847
- Bello A., *Obras completas de don Andrés Bello vol. 1–15*, Santiago 1881
- Bello A., *Principios de derecho de gentes*, Santiago 1832
- Bernard R., *Irradiación del Código Civil chileno, especialmente en la codificación venezolana: un factor decisivo en la continuidad de la tradición jurídica romanista en América Latina*, "Revista Internacional del Derecho Romano" 2017, nr 18
- Beviláqua C., *Código Civil dos Estados Unidos do Brasil Comentado*, Rio de Janeiro 1916
- Borda A., *Tratado de Derecho Civil: Parte general*, Buenos Aires 1999
- Borghetti J. S., *Legal Commentaries in France. Will Mammoths come back to life?*, (w:) D. Kästle-Lamparter, N. Jansen, R. Zimmermann (Hrsg.), *Juristische Kommentare: Ein internationaler Vergleich*, Tybinga 2020
- Borja L. F., *Estudios sobre el Código civil chileno*, Paris 1907–1908
- Bravo Lira B., *La difusión del código civil de Bello en los países de derecho castellano y portugués*, "Revista de Estudios Histórico-Jurídicos" 1982, Vol. 7
- Bravo Lira B., *Vigencia de las Siete Partidas en Chile*, "Revista de Estudios Histórico-Jurídicos" 1985, Vol. 10
- Cabral J., *Historia del Código Civil Argentino*, Buenos Aires 1920
- Caramelo G., Herrera M., Picasso S., *Código Civil y Comercial de la Nación comentado*, Buenos Aires 2015
- Cárdenas H., *El código civil federal (origen, fundamento y constitucionalidad)*, "Revista Mexicana de Derecho" 2008, num. 10
- Cassagne J. C., *El nuevo constitucionalismo y las bases del orden jurídico*, "Revista de Investigações Constitucionais" 2015, Vol. 2, nr 1
- Castán Tobeñas J., *Los sistemas jurídicos contemporáneos del mundo occidental*, Madrid 1957
- Castro P., *El caudillismo en América Latina, ayer y hoy*, "Política y cultura" 2007, Vol. 27
- Cevallos B., *Historia del derecho civil ecuatoriano*, Vol. 1, Quito 1963
- Chacón J., *Exposición razonada y estudio comparativo del Código Civil Chileno*, Bogotá 1895
- Claro Solar L., *Explicaciones de derecho civil chileno y comparado*, Santiago 1898
- Corral H., *Del "Alessandri-Somarriva" al "Vodanovic Haklicka"*, <https://corraltalciani.wordpress.com/2018/03/04/del-alessandri-somarriva-al-vodanovic-haklicka/> (dostęp: 1.11.2020 r.)
- Cossío Díaz J. R. (red.), *Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos Comentada*, México 2017
- Cotés P., *Los caudillos*, Bogotá 2009

- Craddock J., *A Bibliography of the Legislative Works of Alfonso X el Sabio (1986) with update (1981–1990)*, Berkeley 2011
- Da Silva C. M., *Instituições de Direito Civil*, Rio de Janeiro 1961
- Dajczak W., *Juristische Kommentare in Polen: Ausländische Standards und die Suche nach einem eigenen Stil*, (w:) D. Kästle-Lamparter, N. Jansen, R. Zimmermann (Hrsg.), *Juristische Kommentare: Ein internationaler Vergleich*, Tübingen 2020
- De Carvalho Santos J. M., *Código civil brasileiro interpretado*, Rio de Janeiro 1953–1954
- de la Maza I. (ed.), *Código Civil sistematizado con jurisprudencia*, Santiago 2015
- De Madariaga S., *España. Ensayo de historia contemporánea*, Madrid 1978
- De Salvo Venosa S., *Código Civil Comentado*, São Paulo 2011
- De Solórzano J., *Política Indiana II*, Madrid 1647
- De Vitoria F., *De indis*, Salamanca 1532
- De Vitoria F., *De Iustitia – Über die Gerechtigkeit*, Stuttgart 2016
- Del Moral O., *El Código Civil de Bello en Panamá*, “Estudios Socio-Jurídicos” 2006, Vol. 8, No. 1
- Delgado J., *La independencia hispanoamericana*, Madrid 1960
- Diniz M. H., *Código Civil Anotado*, São Paulo 2017
- Dougnac A., *Manual de Historia del Derecho Indiano*, México 1994
- Edwards A., *La fronda aristocrática en Chile*, Santiago 1928
- Ehrenzweig A., *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, Wien 1920–1925
- Espinoza J., *La influencia de la experiencia jurídica italiana en el Código Civil peruano en materia de responsabilidad civil*, “Derecho PUCP. Revista de la Facultad de Derecho” 2003, num. 56
- Figuroa G. [et al.], (w:) I. De La Maza (red.), *Código Civil sistematizado con jurisprudencia*, Santiago 2011
- Figuroa G. [et al.], *Repertorio de Legislación y Jurisprudencia chilenas. Código civil y leyes complementarias*, Santiago 1996–1998
- Figuroa M. A., *La codificación civil chilena y la estructuración de un sistema jurídico legalista. Congreso Internacional Andrés Bello y el Derecho*, Santiago 1981
- Figuroa Yáñez G., *Repertorio de Legislación y Jurisprudencia Chilenas. Código civil y leyes complementarias*, Santiago 1996
- Filippi de Ghirardi M. C., *El romanismo de los primeros exégetas el Código Civil*, “Anuario de Derecho Civil” 1997, nr 3
- Fischer K., *The Influence of Neoliberals in Chile before, during, and after Pinochet*, (w:) P. Mirowski, D. Plehwe (eds.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge 2015
- Fonseca R. M., *A Cultura Jurídica Brasileira e a Questão da Codificação Civil*, “Revista de Faculdade de Direito UFPR” 2006, Vol. 44
- Fuks T., Neumark S. T., *Prawo spadkowe. Testamenty. Darowizny obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym. Podręcznik dla studentów IV kursu prawa opracowany na podstawie wykładów uniwersyteckich i dzieł M. Planiola przez mgr. T.F. i mgr. S. T. N.*, Warszawa 1938–1939
- Gelernter S. (red.), *Mowy sądowe*, Warszawa 1926
- Gómez Dávila N., *Escolios a un texto implícito*, Vilaür 2009
- Gómez Dávila N., *Scholia do tekstu implicite* (tłum. K. Urbanek), Warszawa 2014
- Guastavino J. M., *Notas al Código Civil Argentino*, Buenos Aires 1898–1900

- Gutiérrez Camacho W. (red.), *Código civil comentado por los 100 mejores especialistas*, Lima 2003
- Guzmán Brito A., *Andrés Bello Codificador. Historia de la fijación y codificación del derecho civil en Chile, 2 Vol.*, Santiago 1982
- Guzmán Brito A., *De las donaciones entre vivos: conceptos y tipos*, Santiago 2005
- Guzmán Brito A., *El Código Civil de Chile y sus primeros intérpretes*, “Revista Chilena del Derecho” 1992, Vol. 19, nr 1
- Guzmán Brito A., *El tradicionalismo del código civil peruano 1852*, “Revista de Estudios Histórico-Jurídicos” 2001, nr 23
- Guzmán Brito A., *Historia de la codificación civil en Iberoamérica*, Madrid 2006
- Guzmán Brito A., *La fijación del derecho*, Valparaíso 1977
- Guzmán Brito A., *Un jurista chileno de la segunda mitad del siglo XIX: Jacinto Chacón Barrios*, (w:) A. Cattán, A. Guzmán (red.), *Homenaje a los profesores Alamiro de Ávila Martel, Benjamín Cid Quiroz, Hugo Hanisch Espíndola*, Santiago 2005
- Guzmán Brito A., *Vida y obra de Andrés Bello especialmente considerado como jurista*, Pampeluna 2008
- Guzmán J., *El Gremialismo y su postura universitaria en 36 preguntas y respuesta*, Santiago 1966, reprint 2013
- Halperin Donghi T., *Geschichte Lateinamerikas von der Unabhängigkeit bis zur Gegenwart*, Berlin 1991
- Huneus C., *Tecnócratas y políticos en un régimen autoritario: Los “Odeplan Boys” y los “Gremialistas” en el Chile de Pinochet*, “Revista Ciencia Política” 1998, Vol. 19, No. 2
- Ianni O., *El laberinto latinoamericano*, México 1997
- Jaksic I., *La pasión por el orden*, Caracas 2007
- Jaramillo I. C., *Derecho y familia en Colombia: Historias de raza, género y propiedad (1540–1980)*, Bogotá 2013
- Kaplan M., *Formación del Estado Nacional en América Latina*, Buenos Aires 1976
- Kästle-Lamparter D., *Die Welt der Kommentare*, Tybinga 2016
- Knütel R., *Römisches Recht heute*, (w:) Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, *Forschungsbericht 1981–1986*, Bd. 1, Bonn 1988
- La Roche A. J., *Derecho Civil I: Adaptado al Código Civil de 1982*, Maracaibo 1984
- Las Siete Partidas del Rey Don Alfonso el Sabio: cotejadas con varios códigos antiguos por la Real Academia de la Historia*, Madrid 1807
- Las Siete Partidas del Sabio Rey don Alonso (sic) el nono (sic), nuevamente Glosadas por el Licenciado Gregorio López*, Salamanca 1555
- Lerner P., *El Código Civil italiano de 1942 y las reformas al Código Civil argentino*, “Boletín Mexicano de Derecho Comparado” 2002, Vol. 35 (103)
- Letelier R., *Chile: la necesidad del cambio constitucional*, https://elpais.com/elpais/2020/01/13/opinion/1578952050_225394.html (dostęp: 1.11.2020 r.)
- Levaggi A., *El romanismo de los primeros comentaristas del código civil argentino*, “Revista de Estudios Histórico-Jurídicos” 1991, nr 14
- Livacić E., *Introducción, selección, notas y glosario. Las Siete Partidas*, Santiago 1982
- Llerena B., *Concordancias y comentarios del Código civil argentino*, Buenos Aires 1899–1903
- Lorenzetti R. (red.), *Código civil comentado*, Buenos Aires 2004

- Lorenzetti R. (red.), *Código civil y comercial de la Nación comentado*, Buenos Aires 2015
- Losano M. G., *Tra Uruguay e Italia. Couture e Calamadrei, due giuristi democratici nell'epoca delle dittature europee*, (w:) M. Rosario, T. Keiter, T. Duve (red.) *Derecho privado y modernización: América Latina y Europa en la primera mitad del siglo XX*, Munich 2015
- Lutwak A., *Z nadesłanych księzek i czasopism*, „Głos Prawa” 1928, nr 1
- Machado J. O., *Exposición y comentario del Código Civil Argentino*, Buenos Aires 1898–1903
- Madrid Ramírez R., *Rafael Fernández Concha y el iusnaturalismo tomista en Chile*, “Revista chilena de Derecho” 2006, Vol. 33, nr 1
- Martínez F., *Ensayo histórico-crítico sobre la legislación y principales cuerpos legales de los reinos de León y Castilla especialmente sobre el código de las Siete Partidas de Don Alonso el Sabio*, Madrid 1834
- Martínez F., *Ensayo histórico-crítico sobre la legislación y principales cuerpos legales de los Reinos de León y Castilla especialmente sobre el código de las Siete Partidas de Don Alonso el Sabio*, Madrid 1834
- Martinic M. D., Tapia M., *Sesquicentenario del Código Civil de Andrés Bello: pasado, presente y futuro de la codificación*, Santiago 2010
- Miller H. M., Nasatir A. P., *Dzieje Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 1965
- Nelle D., *Entstehung und Ausstrahlungswirkung des chilenischen Zivilgesetzbuches von Andrés Bello*, München 1988
- Nery Junior N., (w:) R. M. De Andrade (red.), *Código Civil comentado*, Rio de Janeiro 2017
- Ordovas D., *La glosa que escribió en latín Gregorio López vertida al castellano*, Madrid 1878
- Pardo A., *Bello y las Siete Partidas*, (w:) *Homenaje a don Andrés Bello*, Santiago 1982
- Parise A., *El código civil de la Luisiana y la codificación civil hispánica: diseminación del texto americano mediante la inclusión en el proyecto de García Goyena*, “Revista del Centro de Estudios e Investigaciones de Historia del Derecho” 2009, nr 2
- Patti F. P., *Kommentare zum italienischen Zivilgesetzbuch: Geschichte, Struktur und Funktion*, (w:) D. Kästle-Lamparter, N. Jansen, R. Zimmermann (Hrsg.), *Juristische Kommentare: Ein internationaler Vergleich*, Tybinga 2020
- Peixoto de Suza A., *Uma historiografia para a cultura jurídica brasileira*, (w:) R. M. Fonseca (red.), *Nova História Brasileira do Direito – Ferramentas e Artesanias*, Kurytyba 2012
- Penny R., *A history of the Spanish Language*, Cambridge 2002
- Pérez Pimentel R., *Diccionario Biográfico Ecuador, Tomo IV*, Guayaquil 1987
- Pfaff L., Hofmann F., *Commentar zum österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuche*, Wien 1877–1887
- Planiol M., *O spadkach* (tłum. J. Namitkiewicz), Warszawa 1927
- Planiol M., *O zobowiązaniach* (tłum. A. Kramsztyk, M. Przedborski), Warszawa 1928
- Planiol M., *Podręcznik prawa cywilnego (o darowiznach i testamentach)* (tłum. A. Słonimski), Warszawa 1922
- Planiol M., *Traité élémentaire de droit civil conforme au programme officiel des Facultés de Droit*, Paris 1928
- Pontes de Miranda F. C., *Tratado de Direito Privado*, Rio de Janeiro 1954–1970

- Rehberg K. S., *Zeit-Bilder und weitere kunstsoziologische Schriften*, Frankfurt am Main 2016
- Roca M. E., *Imperiofobia y leyenda negra: Roma, Rusia, Estados Unidos y el Imperio español*, Madrid 2016
- Rodrigues O. L., *A influência do BGB e da doutrina alemã no Direito Civil brasileiro do século XX*, “Revista dos Tribunais” 2013, Vol. 102, nr 938
- Rodriguez E., *Curso elemental de derecho civil colombiano*, Bogotá 1919
- Rojas M., *La plaza mayor y el urbanismo, instrumento de dominio colonial*, Barcelona 1978
- Rumeu de Armas A., *El jurista Gregorio López, Alcalde Mayor de Guadalupe, Consejero de Indias y Editor de Las Partidas*, “Anuario de Historia del Derecho Español” 1993, Tomo LXXXVII
- Scheppach M., *Las Siete Partidas: Entstehungsgeschichte und Wirkungsgeschichte*, Fryburg 1991
- Schmidt J. P., *Zivilrechtskodifikation in Brasilien: Strukturfragen und Regelungsprobleme in historisch-vergleichender Perspektive*, Tybinga 2009
- Segovia L., *El código civil [argentino] anotado*, Buenos Aires 1894
- Siete Partidas con las adiciones de Alfonso Díaz de Montalvo*, Sevilla 1491
- Squella A., *Introducción al derecho*, Buenos Aires 2014
- Stagl J. F., *Das didaktische System des Gaius*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung” 2014, Vol. 131 (1)
- Stagl J. F., *Die Rezeption der Lehre vom Rechtsgeschäft in Österreich durch Joseph Unger*, „Zeitschrift für Europäisches Privatrecht” 2007, t. 15
- Tafur González A. [et al.], *Código Básico Civil*, Bogotá 2021
- Tau Anzoátegui V., *La influencia alemana en el derecho argentino: Un programa para su estudio histórico*, “Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas” 1988, Vol. 25
- Thomas H., *Rivers of Gold*, New York 2005
- Thomas H., *The Golden Age: The Spanish Empire of Charles V*, New York 2010
- Thomas H., *World Without End: The Global Empire of Philip II*, New York 2015
- Torrado R. H. A., *Código civil: anotado y concordado, citas legales y jurisprudenciales*, Bogotá 2011
- Tünnermann C., *América Latina: identidad y diversidad cultural. El aporte de las universidades al proceso integracionista*, “Polis: Revista Latinoamericana” 2007, Vol. 18, <http://journals.openedition.org/polis/4122>
- Unger J., *System des Oesterreichischen Allgemeinen Privatrecht*, Lipsk 1856–1864
- Universidad Nacional Autónoma de México (red.), *Código Civil federal comentado*, México 2019
- Universidad Nacional Autónoma de México, *Código Civil para el Distrito Federal en Materia Común y para toda la República en Materia Federal comentado*, México 1987–1988
- Uribe J. A., Champeau E., *Tratado de derecho civil colombiano*, Paris 1899
- Valencia Restrepo H., *Código Civil concordado y comentado*, Medellín 2007
- Vélez F., *Estudio sobre el derecho civil colombiano*, Paris 1926
- Vera R., *Código Civil de la República de Chile comentado y explicado*, Santiago 1892–1897

- Vidal A. R. (red.), *Estudios de derecho de contratos: En Homenaje a Antonio Manuel Morales Moreno*, Santiago 2018
- Vidal Muñoz S., *Apuntes sobre la filosofía en Chile*, Buenos Aires 1956
- Villaça Azevedo A., *Código Civil Comentado*, Rio de Janeiro 2003–2009
- von Lingenthal K. S. Z., *Handbuch des französischen Civilrechts*, 3 vol., Heidelberg 1827
- von Zeiller F., *Commentar über das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie*, Wien–Triest 1811–1813
- Wieacker F., *Römische Rechtsgeschichte*, t. II, Göttingen 2006
- Wolkmer A.C., *Una visión crítica de la cultura jurídica en América Latina*, “El Foro” 2012, N°. 12, San José–San Pedro